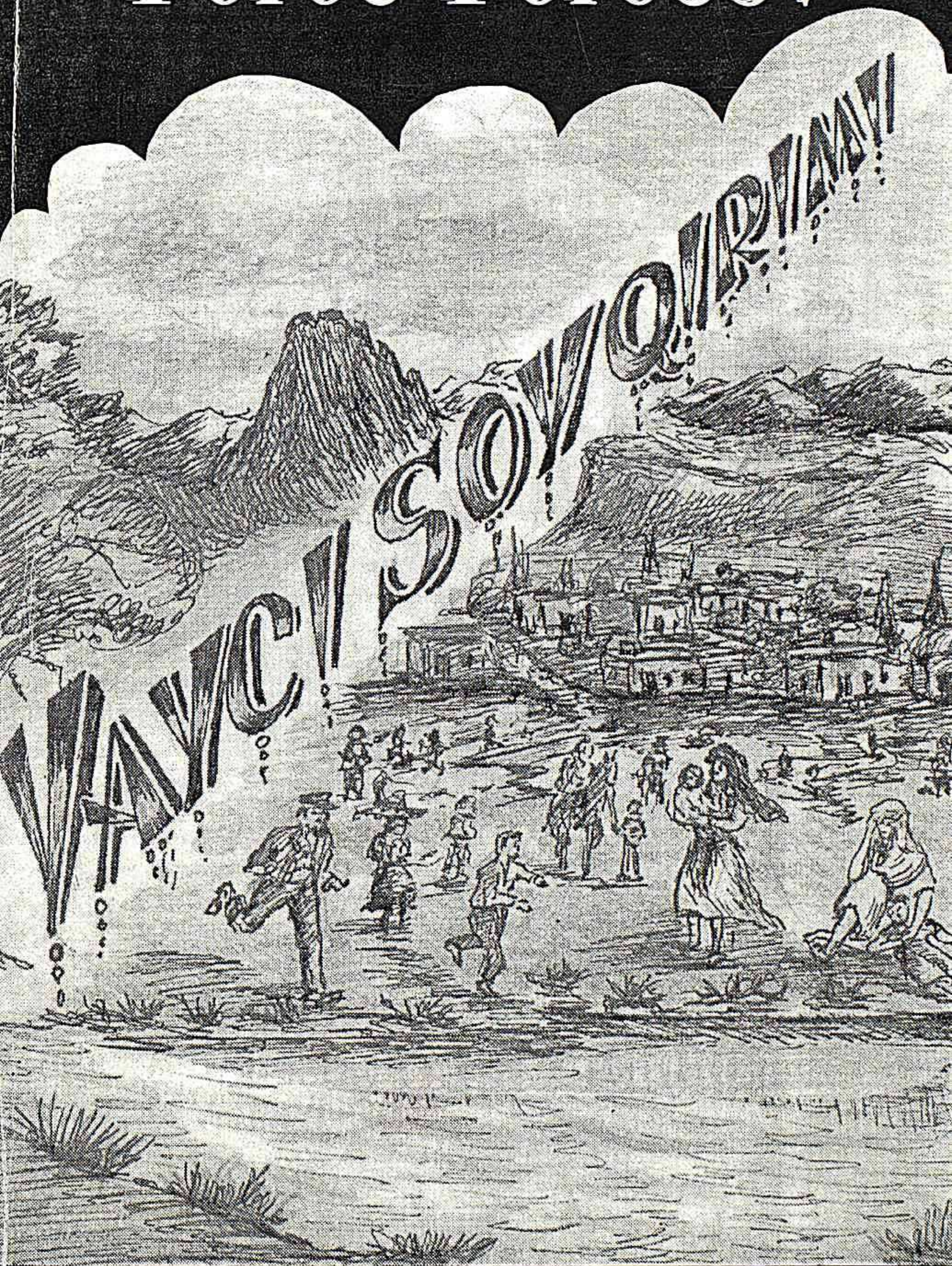

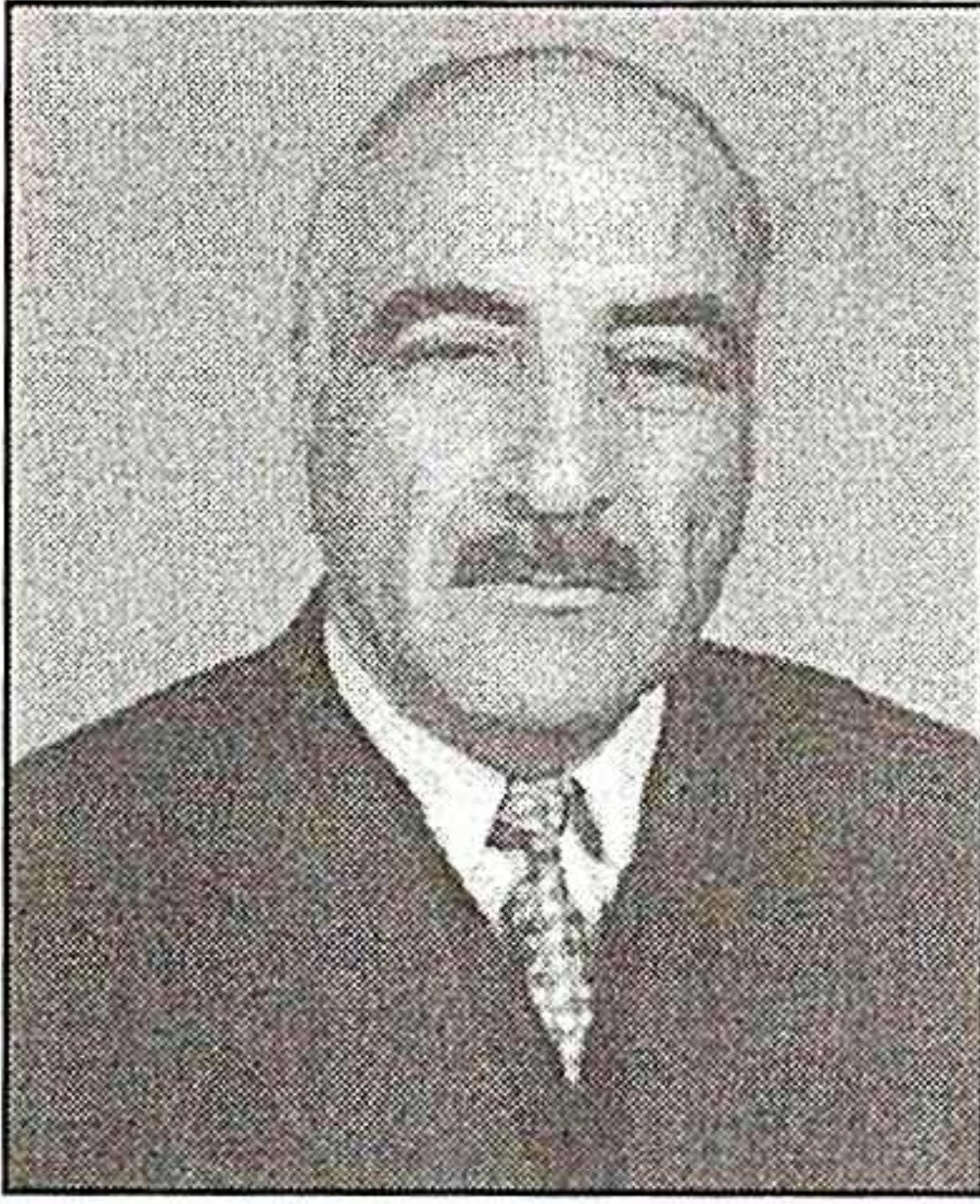
Fərəc Fərəcov

Fərəc FƏRƏCOV

**YAYCI
SOYQIRIMI**

Naxçıvan - 2002

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin və Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvü Fərəc Rza oğlu Fərəcov 1947-ci ildə Yaycı kəndində (Culfa rayonu) anadan olmuşdur. Naxçıvan Dövlət Universitetinin məzunudur. İxtisasca dil-ədəbiyyat müəllimi olsa da uzun müddətdir ki, mətbuat sahəsində çalışır. İstedadlı jurnalist kimi tanınan F. Fərəcov həm də bədii yaradıcılıqla məşğul olur. O, "Culfa şəhidləri", "Yaycı yetirmələri" adlı bədii-publisist kitabların və "Vətən qürurumdur mənim" şeirlər kitabının müəllifidir.

"Yaycı soyqırımı" adlanan yeni publisist əsəri onun çap olunan dördüncü kitabıdır. Müəllif bu kitabında ermənilərin zaman-zaman xalqımızın başına gətirdikləri müsibətlərdən və başlıcası isə doğma kəndi Yaycıda Andronik quldurları tərəfindən törədilmiş qanlı faciələrdən söhbət açır.

Kitabda həmçinin kənd ziyalılarının və digər tanınmış şəxslərin məlum mövzu ilə bağlı fikir və mülahizələri də açıqlanır.

Əminik ki, təcrübəli qələm sahibinin böyük yanğı ilə yazdığı bu yeni publisist əsəri də maraqla qarşılanacaqdır. Kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Bu kitabı dəhşətli erməni soyqırımına məruz qalmış, Stalin irticasının ağır sınaqlarından keçmiş, amansız repressiyalar qurbanı olmuş əziz həmyerlilərimin-yaycılıqların bu günkü övladlarına ithaf edirəm...

Qoy tariximiz heç zaman unudulmasın və sizlərə-hamımıza ibrət dərsləri aşulasın.

MÜƏLLİF.

4700000000

053

2002 - 2003

© "Əcəmi" 2002.

AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır, təhrif edilmiş hadisələr özünün əsl qiymətini alır.

Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımı da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir.

1813-cü il və 1828-ci illərdə imzalanan Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbti başlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi sürətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. Soyqırımı Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi.

İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq öz havadarlarının himayəsi altında "erməni vilayəti" adlandırılan inzibati bölgünün yaradılmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə, əslində, azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin bünövrəsi qoyuldu. "Böyük Ermənistan" ideyaları təbliğ olunmağa başlandı. Bu uydurma dövlətin Azərbaycan torpaqlarında yaradılmasına "bərəət qazandırmaq məqsədilə" erməni xalqının tarixinin saxtalaşdırılmasına yönəlmiş genişmiqyaslı proqramlar reallaşdırıldı. Azərbaycanın və ümumən Qafqazın tarixinin təhrif olunması həmin proqramların mühüm tərkib hissəsini təşkil edirdi.

"Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyasından ruhlanan erməni qəsbkarları 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə genişmiqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirdilər. Ermənilərin Bakıda başlanan vəhşilikləri Azərbaycanı və indiki Ermənistan

ərazisindəki Azərbaycan kəndlərini əhatə etdi. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılıb yerlə yeksan edildi, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Bu hadisələrin təşkilatçıları məsələnin mahiyyətinin açılmasına, ona düzgün hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə maneçilik törədərək azərbaycanlıların mənfi obrazını yaratmış, özlərinin avanturist torpaq iddialarını pərdələmişlər.

Birinci dünya müharibəsi, Rusiyada baş vermiş 1917-ci il fevral və oktyabr çevrilişlərindən məharətlə istifadə edən ermənilər öz iddialarını bolşevik bayrağı altında reallaşdırmağa nail oldular. 1918-ci ilin mart ayından etibarən əksinqilabçı ünsürlərlə mübarizə şüarı altında Bakı komunnası tərəfindən ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfur plan həyata keçirilməyə başlandı. Həmin günlərdə ermənilərin törətdikləri cinayətlər Azərbaycan xalqının yaddaşına əbədi həkk olmuşdur. Minlərlə dinc azərbaycanlı əhali yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmişdir. Ermənilər evlərə od vurmuş, insanları diri-diri yandırmışlar. Milli memarlıq incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscid və digər abidələri dağıtmış, Bakının böyük bir hissəsini xarabalığa çevirmişlər.

Azərbaycanlıların soyqırımını Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xüsusi qəddarlıqla həyata keçirilmişdir. Bu ərazilərdə dinc əhali kütləvi surətdə qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb məhv edilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra 1918-ci ilin mart hadisələrinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Nazirlər Şurası 1918-ci il iyulun 15-də bu faciənin tədqiqi məqsədilə fəvqəladə istintaq komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Komissiya mart soyqırımını, ilkin mərhələdə Şamaxıdakı vəhşilikləri, İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri ağır cinayətləri araşdırdı. Dünya ictimaiyyətinə bu həqiqətləri çatdırmaq üçün Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində xüsusi qurum yaradıldı. 1919 və 1920-ci ilin mart ayının 31-i iki dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən ümummilli mətəm günü kimi qeyd edilmişdir.

Əslində bu, azərbaycanlılara qarşı yürüdülmən soyqırımı və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı proseslərinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət vermək cəhdi idi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu işin başa çatmasına imkan vermədi.

Zaqafqaziyanın sovetləşməsindən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər 1920-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra torpaqlarını Ermənistan SSR-in ərazisi elan etdilər. Sonrakı dövrdə bu ərazilərdəki azərbaycanlıların deportasiya edilməsi siyasətini daha da genişləndirmək məqsədilə yeni vasitələrə əl atdılar. Bunun üçün onlar SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" xüsusi qərarına və 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına dövlət səviyyəsində nail oldular.

Erməni millətçiləri öz havadarlarının köməyi ilə 50-ci illərdən etibarən Azərbaycan xalqına qarşı kəskin mənəvi təcavüz kampaniyasına başladılar. Keçmiş sovet məkanında müntəzəm şəkildə yayılan kitab, jurnal və qəzetlərdə milli mədəniyyətimizin, klassik irsimizin, memarlıq abidələrimizin ən nəfis nümunələrinin erməni xalqına mənsub olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Eyni zamanda onlar tərəfindən bütün dünyada azərbaycanlıların mənfi obrazını formalaşdırmaq cəhdləri də güclənirdi. "Yazıq, məzlum erməni xalqı"nın surətini yaradaraq əsrin əvvəlində regionda baş verən hadisələr şüurlu surətdə təhrif olunur, azərbaycanlılara qarşı soyqırım törədənlər soyqırım qurbanları kimi qələmə verilirdi.

Əsrin əvvəlində əksər əhalisi azərbaycanlı olan İrəvan şəhərindən və Ermənistan SSR-in digər bölgələrindən soydaşlarımız təqiblərə məruz qalaraq kütləvi surətdə qovulur. Azərbaycanlıların hüquqları ermənilər tərəfindən kobudcasına pozulur, ana dilində təhsil almasına əngəllər törədilir, onlara qarşı repressiyalar həyata keçirilir. Azərbaycan kəndlərinin tarixi adları dəyişdirilir, toponimika tarixində misli görünməyən qədim toponimlərin müasir adlarla əvəzolunma prosesi baş verir.

Saxtalaşdırılmış erməni tarixi gənc ermənilərin şovinist ru-

hunda böyüməsinə zəmin yaratmaq üçün dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılır. Böyük humanist ideallara xidmət edən Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ruhunda tərbiyə olunmuş yeni nəslimiz ekstremist erməni ideologiyasının təqiblərinə məruz qalır.

Azərbaycan xalqının mənəviyyatına, milli qüruruna və məhəbbətinə yönəlmiş böhtanlar siyasi və hərbi təcavüz üçün ideoloji zəmin yaradırdı. Xalqımıza qarşı aparılan soyqırım siyasəti özünün siyasi-hüquqi qiymətini tapmadığı üçün tarixi faktlar sovet mətbuatında ermənilər tərəfindən təhrif olunur və ictimai fikir çətdirilir. Ermənilərin sovet rejimindən bəhrələnərək həyata keçirdikləri və 80-ci illərin ortalarında daha da güclənən anti Azərbaycan təbliğatına Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi vaxtında lazımi qiymət vermədi.

1988-ci ildən ortaya atılan qondarma Dağlıq Qarabağ konfliktinin ilkin mərhələsində yüz minlərlə azərbaycanlının öz tarixi torpaqlarından qovulmasına da respublikada düzgün siyasi qiymət verilmədi. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-nin tərkibinə daxil edilməsi haqqında ermənilərin qeyri-konstitusion qərarı və Moskvanın əslində bu vilayəti Xüsusi İdarəetmə Komitəsi vasitəsilə Azərbaycanın tabeliyindən çıxarmasını xalqımız ciddi narazılıqla qarşıladı və mühüm siyasi aksiyalara əl atmaq məcburiyyəti qarşısında qaldı. Respublikada keçirilən mitinqlər zamanı torpaqlarımızın işğalı siyasəti qətiyyətlə pislənsə də, Azərbaycan rəhbərliyi öz passiv mövqeyindən əl çəkmədi. Məhz elə bunun nəticəsi olaraq 1990-cı ilin yanvar ayında getdikcə güclənən xalq hərəkatını boğmaq məqsədilə Bakıya qoşunlar yeridildi, yüzlərlə azərbaycanlı məhv və şikəst edildi, digər fiziki təzyiqlərə məruz qoyuldu.

1992-ci ilin fevralında ermənilər Xocalı şəhərinin əhəlisinə misli görünməyən divan tutdu. Tariximizə Xocalı soyqırımını kimi həkk olunan bu qanlı faciə minlərlə azərbaycanlının məhv edilməsi, əsir alınması, şəhərin yerlə yeksan edilməsi ilə qurtardı.

Millətçi-seperatçı ermənilərin Dağlıq Qarabağda başladığı avanturist hərəkatın nəticəsi olaraq bu gün bir milyondan artıq soydaşımız erməni qəsbkarları tərəfindən öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salınmış, çadırlarda yaşamağa məhkum edilmiş

dir. Ərazimizin 20 faizinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal zamanı minlərlə vətəndaşımız şəhid olmuş, xəsarət almışdır. Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarımızın zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Bu hadisələrin yalnız birinə-1918-ci il mart qırğınına siyasi qiymət vermək cəhdi göstərilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyi qərarların məntiqi davamı olaraq soyqırım hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edir.

Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırım faciələrini qeyd etmək məqsədilə qərara alıram:

1. 31 mart azərbaycanlıların soyqırımı günü elan edilsin.
2. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə tövsiyə olunsun ki, azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı hadisələrə həsr olunmuş xüsusi sessiyanın keçirilməsi məsələsinə baxsın.

Heydər ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

Bakı şəhəri, 26 mart 1998-ci il.

Əgər utanmırsansa, istədiyini elə.

* * *

***"Savaş vaxtı qocalara, kiçik uşaqlara,
qadınlara əl qaldırmayın, onları öldürməyin"***

**Məhəmməd peyğəmbərin
kəlamlarından.**

I BÖLÜM

MƏKRLİ KÖÇÜRMƏLƏR

"Özümə yer eylərəm, gör sənə neylərəm"

zərb-məsəl.

Yer üzərində yüzlərlə, minlərlə millət, xalq və etnik qruplar yaşayır. Onlardan birinin də adı "erməni"dir. "Erməni" sözü indi onları yaxından tanıyan, onların iç dünyalarına bələd olan insanların qulaqlarında hiyləgərlik, xainlik simvolu kimi səslənib. Təkcə indimi? Xeyr? Elə tarix boyu onlar haqq-ədalətdən, düzlükdən, paklıqdan, təmizlikdən çox-çox uzaq olublar. Yalan, hiylə, məkr, riya yarandıqları vaxtdan bəri onların qanına hopub, iliklərinə işləyib. Onların necə əməl sahibləri olduqlarını dəqiqliyi ilə anlatmaq üçün bəlkə də lüğətimizin mənfi mənə ifadə edən sözləri kifayət deyil. Lap yumşaq desək, onlar insanlığa düşmən zümrədir. Zahirən yazıq, məzlum görünən bu qurum dünyanın harasında varsa, demək orada başqa millətlər üçün sakitlik, rahat gün-güzəran əsla olmayacaq.

Yer üzərində bu millətin hiylələrinə məruz qalanlar, onların acılarını bütövlüyü ilə dadanlar daha çox türk xalqları, xüsusilə biz azərbaycanlılar və Anadolu türkləridir.

Kimdir bu ermənilər? Necə olub ki, tale bizi ermənilərlə qonşu edibdir? Suallara qısa da olsa cavab verməyə çalışaq...

Hələ eramızdan əvvəlki dövrlərdə öz məlum əməlləri müqabilində Avropadan sıxışdırılan, qovulan ermənilər Kiçik Asiya, Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin bəzi bölgələrində məskunlaşmalı olmuşlar. Onların bir qismi isə Azərbaycanın və Gürcüstanın ərazilərində sığınacaq tapmışdır.

Tarix boyu dövləti olmayan, bir ölkədən başqa ölkəyə qovulan, dağıdılan ermənilər daim köçkün həyatı keçirmişlər. Amma özlərinə harada bir qədər yer edirdilərsə, o anda da iştahaları artır, özgə torpaqlarının hesabına dövlət yaratmaq, özü də "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq xülyasına düşürdülər. Eramızdan əvvəl IV əsrdə olduğu kimi... Həmin dövrdə Türkiyənin, Suriya-

nın, İranın, Azərbaycanın qoltuğuna qısılan köçmə ermənilər bir qədər güclənərək özlərini o yerlərin "sahibi" hesab etmiş və "Böyük Ermənistan" yaratmaq iddiasında olmuşlar. Lakin ermənilərin sərsəm planları uzun sürə bilməmişdir. İkinci Tiqranın başçılıq etdiyi qondarma erməni dövləti tezliklə iflasa uğramış, darımağın edilmişdir. Bu da təbii idi. Çünki başqa xalqların torpaqlarında zorla dövlət qurmağın aqibəti məhz elə də olmalıydı...

Həmin vaxtdan da bu millət dövlət qura bilməmişdir. Amma bu yanğı onları bir an belə tərk etməmişdir. Yenidən dünyaya səpələnərək ölkə-ölkə, qapı-qapı gəzib "göz yaşları" axıtmış, özlərini cildən-cildə salmışlar. Bir daha Türkiyə ərazilərində dövlət yaratmaq iştahasına düşsələr də buna qətiyyən imkan verilməmişdir.

Bir məsələ heç vaxt unudulmamalıdır ki, xain, hiyləgər, dondan-dona girən ermənilər məqsədlərinə çatmaqdan ötrü var-dövlətləri ilə bərabər qız-gəlinlərindən, din-imanlarından, bir sözlə, müqəddəs nə varsa hamısından keçməyə daim hazır olublar. Bunlar nəticə verməyəndə isə hiyləyə, satqınlığa, terror əməllərinə, sui-qəsdlərə əl atıblar, tarixi mənbələrdən məlumdur ki, erməni Səhl-ibn Sumbat Azərbaycanın qəhrəman oğlu Babəki hiylə yolu ilə öz qalasına aparır və sonra onu ərəb işğalçılarna təslim edir.

XV-XVI əsrlərdə Azərbaycanda səfəvilərin, Osmanlı Türkiyəsində isə Sultan Səlimin yaratdıqları güclü türk dövlətləri Avropanı çox narahat edirdi. Bu iki qüdrətli dövləti qarşıdurmaya sövq etməyə çalışanlar məhz erməni casuslarından istifadə etmişlər. Halbuki son dərəcə güclü, qüvvətli olan bu iki türk dövləti öz ordularını birləşdirsəydi heç bir qüvvə onların qarşısında duruş gətirə bilməzdi.

* * *

1509-1510-cu illərdə Şah İsmayıl öz ordusu ilə yürüzlərə gedərkən indiki İrəvan şəhərinin yerində düşərgə qurur. Həmin yerlərin havası, suyu, gözəl təbiəti şahı valeh etdiyindən, orada şəhər saldırmaq qərarına gəlir. Şah İsmayıl bu məqsədlə Rəvanqulu xanı çağırır 1 il müddətində burada abad, yaraşlıq bir yaşayış məskəni tikdirməyi tapşırır və ona nə lazımsa kömək edir. Bir il keçəndən sonra hökmdar həmin yerə gələrkən görür ki, Rəvanqulu xanın rəhbərliyi ilə göz oxşayan bir şəhər salınıb. Bundan

heyvətə gələn Şah İsmayıl şəhərin adını onu tikdirən Rəvanqulu xanın şərəfinə Rəvan qoyur. Sonralar şəhərin adı yerli əhalinin şivəsi ilə İrəvan kimi tələffüz edilir. Lakin ermənilər utanıb-çəkinmədən bu əsl türk-Azərbaycan şəhəri olan İrəvanı öz adlarına çıxaraq 1965-ci ildə onun 2750 illiyini bayram etdilər. Sovet dövründə isə bu ağ yalana Azərbaycan tərəfi qətiyyənlə etiraz edə bilmədi.

Ermənilər əsrlər boyu torpaq əldə etmək, dövlət yaratmaq məqsədilə "Xaç qardaşlarına" üz tutmuş, onların "güclü əllərinə" sığınmağa çalışmışlar, 20 il Avropada yaşayan İsrail Ori adlı erməni Qərb ölkələrinin yüksək rütbəli şəxsləri qarşısında məsələ qaldırır ki, onları (erməniləri) himayəyə götürsünlər. Amma nə Fransada, nə Almaniyada, nə də İtaliyada müsbət cavab əldə edilmir. Qərbi Avropadan əməli dəstək ala bilməyən hiyləgər ermənilər üzvlərini Rusiyaya çevirirlər. Bir qrup erməni yuxarıda adını çəkdiyimiz İsrail Ori ilə birlikdə çoxlu bəxşislə müstəbid rus çarı I Pyotra "yol tapa" bilirlər. Deyilənə görə onlar qəbul vaxtı həm çara, həm də onun xanımına elə qiymətli hədiyyələr verirlər ki, hər ikisi çox məmnun qalır.

Çarla söhbətdə ermənilər şirin dillərini işə salıb Qafqazı, xüsusilə Azərbaycanı tərifləyib cənnətlə müqayisə edirlər. Gözəl təbii şəraiti, yeraltı və yerüstü sərvətləri haqqında elə bəlağətlə danışirlar ki, I Pyotr hiyləgər ermənilərin toruna düşür. Çar həтта belə cənnət yerlərə necə sahib olmaq üçün erməni nümayəndəsi İsrail Oridən məsləhət də istəyir. Fərsəti əldən verməyən Ori I Pyotrun türklərə bəslədiyi nifrətini alovlandırdıqdan sonra Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq niyyətlərini də açmaqdan çəkinmədi. Rus çarı da öz növbəsində arzularına çatmaqda ermənilərə kömək edəcəyini söylədi. O həm də düşünür ki, Rusiyanın xarici ölkələrə çıxışını təmin etmək, Avropada hegomon olmaq üçün dəniz yollarını tutmaq, ilk öncə Türkiyəni məhv edib İstanbula sahib olmaq gərəkdir. Məhz bu baxımdan çarın mənfur işğalçılıq siyasəti ilə ermənilərin məkrli niyyətləri üst-üstə düşürdü.

Çar türk dövlətlərini əsarət altına almaqda erməniləri ən etibarlı arxa hesab etmişdir. Ona görə də İsrail Oriyə polkovnik

rütbəsi verib onu diplomatik nümayəndə heyətinin rəhbəri sifətilə İrana göndərir. O isə bir çasus kimi İranda xristian əhali arasında təbliğat aparmalı, Azərbaycan haqqında lazımi məlumatları Şimala ötürməli idi. Belə də edir. Çox çəkmir ki Şah məmurları onun casusluğunu anlayıb 1711-ci ildə Həştərxan şəhərində öldürtdürürlər. Ancaq o, ölümündən qabaq əsas strateji məlumatları ruslara çatdırıb bilmişdir. Digər ermənilərsə eyni fəaliyyəti davam etdirdilər. Onların çirkin fəaliyyəti "bəhrəsini" verir: Rusiya-İran müharibələri başlayır. Məğlub olan İran dövləti Dərbəndi, Bakını və digər bir sıra yerləri 1723-cü il 12 sentyabr tarixli müqaviləyə görə Rusiyanın tabeliyinə verir. I Pyotr həmin ərazilərə ermənilərin köçürülüb gətirilməsi üçün xüsusi fərman imzalayır. İlk dəfə özlərinə güclü dəstək tapan ermənilər fəallaşmağa başlayırlar... Demək I Pyotrun hakimiyyəti yersiz, yurdsuz, bir sözlə ünvensiz erməniləri Azərbaycan torpaqlarına şirnikdirir... İstəkli oxuculara rus imperatoru I Pyotrun "vəsiyyətnaməsini"də xatırlatmaq yerinə düşər.

"VƏSİYYƏTNAMƏ"

"Bütün övladlarım bir-birindən sonra Avropa ölkələrində hökmran olacaqdır. Çünki Avropanın bütün dövlət quruluşu köhnəlmiş və qocalmışdır. Lakin rus səltənəti inkişaf edir. Biz bu inkişafı ağilla tapmışıq. Mən aşağıdakı "vəsiyyətnaməmi" vəsiyyət şəklində yazıram ki, gələcək nəsillərimizin əlində təlimat olsun:

1. Rus dövləti həmişə müharibə müvazinəti hazırlamalı və çalışmalıdır ki, bu hazırlıq Rusiyanın tərəqqisinə səbəb olsun.

2. Mümkün qədər Avropa dövlətlərindən müharibə vaxtında hərbi sərkdələri, sülh zamanı isə elm adamlarını Rusiyaya cəlb etməli.

3. Avropa dövlətləri arasında fitnə-fəsad törətmək, ziddiyyət salmaq və bu işdə onların biri ilə əlbir olmaq lazımdır. Xüsusilə Alman xalqı arasındakı iğtişaslarda fəal mövqe tutmağa çalışmalı. Çünki onlar bizimlə həmsərhəd və bitişikdir.

4. Polşada iğtişaş və qarışıqlıq salmalı, onların əyanlarına xəsislik etmədən rüşvət verib dəyanətini pozmalı, dövlət işlərinə zərbə vurmali, Moskvadan əsgər gətirib orada yerləşdirməli. Əgər başqa dövlətlər bizim bu tədbirlərimizə etiraz edərlərsə Polşadan

bir parça kəsib onlara sükut payı verməli, iş tamam olandan sonra isə o parçanı geri almalı, rus səltənətini möhkəmləndirməli.

5. Mümkün qədər İsveç, Norveç ölkələrindən bir istinad məntəqəsi əldə etməli. Onların varisi əlimizdə olarsa çalışın ki, İsveç, Norveç, Danimarkaya düşmənçilik toxumu səpin.

6. Rusiya şahzadələri həmişə Almaniya əsilzadələrindən, nüfuzlu adamlardan, valilərdən, rütbə sahiblərindən qız almağı unutmamalıdır. Belə qohumluq həmişə bizə fayda verir.

7. İngilis hökuməti ilə ittifaqda olub, əlaqəni möhkəmləndirin. Çünki ticarət işində və dövlətin idarə edilməsində bu fayda verir. Gəmi qayımağa gərək olan bütün ləvazimat onlardan alınacaqdır. Bu əlaqə həm silah, həm də gəmiçilik üçün faydalıdır.

8. Rusiya dövlətinin hüdudu Avropadan Şimala-Baltik dənizinə, Cənubdan isə Qara dənizə qədər olmalıdır. Bunu mühafizə etmək və rus sərhəddini genişləndirmək övladlarımızın vəzifəsidir.

9. Rusiya dövlətini o zaman dünya dövləti adlandırmaq olar ki, onun paytaxtı Asiya və Avropa xəzinələrinin açarı olan İstanbul olsun.

Tez və yerli-yerində çalışıb İstanbulun qərb torpaqlarına sahib olmaq lazımdır. Əlbəttə, İstanbula sahib olan şah dünyada ilahi şah olacaqdır. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün həmişə Türkiyə ilə İran arasında fitnə-fəsad törətmək lazımdır. Bu işdə sünnü və şiə məzhəbləri arasındakı ixtilaflar böyük, kəskin silah və basılmaz ordudur. Rusiyanın nüfuzunu Asiyada qaldırmaq üçün sünnü-şiə ixtilafları yaxşı bir vasitədir. Türkiyə ilə İran dövlətləri arasındakı müvazinəti fitnə-fəsadla elə pozmaq lazımdır ki, onlar bir-biri ilə dil tapa bilməsinlər. Həm İran, həm də Türkiyəyə Avropa xalqları ilə təmas tapmağa imkan verməmək. Əgər bu ölkələrin müsəlmanları göz açıb hüquqlarını qansalar, o, bizə böyük zərbə olar. Həm Türkiyə, həm də İranın din xadimlərini ələ almaq və onlar vasitəsilə sünnü-şiə ixtilaflarını qızıqdırmaq lazımdır. İslam əqidəsini Asiyadan uzaqlaşdırmaq, xristian dini əqidəsini və mədəniyyətini orada ciddi təbliğ etmək, yaymaq zəruridir.

MƏXFİ QALSIN

Bizim üləmalarımızın bu günə qədər dövlət işlərinə müdaxilə etməsi Rusiya dövlətinin tərəqqisinə mane olmuşdur. Mən öz

səlahiyyət istiqlalımı izhar edərək onları dövlət işlərindən ayırdım, ruhanilərin dövlət işlərinə müdaxiləsini rədd etdim. İndi onlar adi bir dərəcədə qalmışlar və əl-qol açə bilmirlər. Mən bunu çox zəhmət bahasına etdim. Ruhanilərin dövlət və millət işlərində əllərini qısaltdıb, onları kilsələrdə məhdudlaşdırdım.

Bundan əlavə cürbəcür tədbirlər etmək ki, İran ölkəsi gündən pulsuz, ticarətsiz qalsın. Xülasə, İrani həmişə tənəzzülə sövq etməli, tabe halda saxlamaq lazımdır ki, Rusiya dövləti istədiyi vaxt onu zəhmətsiz öldürməyə qadir olsun. Amma Türkiyə dövləti məhv olmadan İranın canını almağımız məsləhət deyildir.

Gürcüstan ölkəsi Qafqaz xəttinin, yəni İranın şah damarıdır. Rusiyanın təsəllüt neştəri həmin damara yetişərsə, filfövr ürəyinin zəif qanı açılacaq və onu elə bihal edəcəkdir ki, min Əflatun dirilib gəlsə də onu islah eləyib sağalda bilməz. O vaxt İran ölkəsi Rusiya padşahlarına dəvə kimi müti olacaqdır və Türkiyənin axırncı şöləsi sönəcəkdir.

Maddi ehtiyaclar zonası olan Türkiyənin işini qurtardıqdan sonra İrani çətinlik çəkmədən məhv etmək və başını kəsmək mümkün olar. Ona görə də siz gərək vaxtı fəvt etmədən Gürcüstanı və Qafqazı zəbt və işğal edib, İranın daxili hakimlərini özünüzə xadim və müti edəsiniz. Ondan sonra Hindistana qəsd etməli. O məmləkət çox böyük və geniş bir ticarət yeridir. Oranı ələ keçirmiş olsanız İngiltərə vasitəsilə hasil olunan pul və gəlir əvvəlkindən çox Hindistandan ixrac olunar. Hindistanın açarı Türkiyənin paytaxtıdır. Nə qədər bacarırsınızsa, Qırğız, Xivə və Buxara səhraları tərəfindən irəliləyin ki, məqsədiniz sizə yaxınlaşsın. Vaxt itirməyin, eyni zamanda tələsmək və əcələ yetməkdən imtina edin. Avstriya dövləti ilə zahirdə dost olmalı, elə bir tədbir görmək lazımdır ki, Almaniya və Avstriya get-gedə əldən düşsünlər.

Türkiyəni Avropadan ayırmalı, bu şərtlə ki, Avstriya bu yoldaşlıqdan (bizimlə olan yoldaşlıqdan) fayda hasil edə bilməsin. Bu işdə iki yol var: Biri Avstriyanı başqa bir tərəfdə məşğul etmək, biri də Avstriyaya Türkiyə torpaqlarından elə bir parça verməli ki, onun geri alınması asan olsun.

10. Yunanlarla sülh və dostluqla rəftar etməli. Müharibə zamanı onlar sizə imdad edərlər. (Çünki yunanlar Türkiyədən həmi-

şə zərər görmüşlər)

11. İsveç, Norveç, Türkiyə və İrani, Polşanı istila etdikdən sonra İtaliya və Fransa ilə müttəfiq olub, əlaqəyə girin. Əgər onlardan heç biri dostluğunuzu qəbul etməzlərsə onda bir vasitə ilə o yer və əyalətləri məhv ediniz. Bu yerləri ələ keçirdikdən sonra dünya hökmranı olarsınız.

12. Əgər yuxarıda qeyd olunan ölkələrdən biri müharibəni qəbul etməzsə, elə bir tədbir görmək ki, bu iki hökumətin (İtaliya və Fransa) arasında fitnə-fəsad vaxt olsun. Bu vaxtlə get-gedə onlardan biri aradan götürülüb bərbad olar. Qalmış hökumətləri tarac edib zəhmət çəkmədən bütün Avropa üzərində hökmranlıq edərsiniz. İşin axırında sair ölkələrin hamısını öz məmləkətimizə ilhaq edib, bütün dünyaya sahib olarsınız.

* * *

Ermənilərin Qafqaza köçürülmə siyasətinin əsası I Pyotrun vaxtında qoyulmuş və bu sahədə əməli işə başlanmışdır. XIX əsrin əvvəllərində bu proses daha da sürətləndirilmişdir. Rus mənbələrində göstərilir ki, 1828-30-cu illər arasında, yəni Türkmənçay müqaviləsindən keçən cəmi iki il ərzində Azərbaycana İrandan 40 min nəfər, Türkiyədən isə 84 min 600 nəfər erməni köçürülərək Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvan quberniyalarının münbit torpaqlarında yerləşdirilmişlər. Həmin dövrdə məkrli köçürmə əməliyyatının dinamikasını belə bir fakt sübut edir ki, 1828-ci ilədək İrəvan quberniyasının tərkibində olan Naxçıvana köçürülən ermənilər 810 ailə təşkil edirdisə, sonrakı iki ildə bura təkcə İrandan 2511 erməni ailəsi köçürülmüş və ən yaxşı ərazilərdə məskunlaşdırılmışdır. Bu dövrdə, yəni 1827-ci ildə qədim Azərbaycan şəhəri olan İrəvanı işğal edən rus generalı Paskeviç yazırdı ki, burada 10 min azərbaycanlı, 3 min erməni ailəsi yaşayırdı. Təsadüfi deyildir ki, köçürmələr ən çox erməni əhalisinin azlıq təşkil etdiyi əraziləri nəzərdə tuturdu.

Rus çarizminin işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərini erməniləşdirmək siyasəti barədə Paskeviçin 1828-ci ildə verdiyi rəsmi göstəriş tutarlı faktdır. Həmin göstərişin 13-cü maddəsində deyilirdi: "Ümumiyyətlə, xristianları, yəni erməniləri razı salmaq lazımdır ki, onlar Naxçıvan və İrəvan vilayətlərinə getsinlər. Xristian əhali-

sini həmin vilayətlərdə nə qədər mümkündürsə çoxaltmaq lazımdır".

Paskeviç başqa bir direktivində məsləhət görürdü ki, erməniləri yerləşdirmək üçün müsəlman dindarlarının daha çox olduğu yerləri nəzərdə tutmaq lazımdır. Bu isə Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarından azərbaycanlıları sıxışdırmağa, başqa sözlə desək, deportasiyaya rəsmi və yüksək səviyyədə verilən icazə idi.

Paskeviçin yaxın köməkçisi, milliyyətçə erməni olan Lazarev erməni dilində öz yoldaşlarına müraciətlə bildirirdi ki, imperator "köçmək istəyənlərə İrəvanda, Naxçıvanda və Qarabağda etibarlı sığınacaq verir".

Köçürmə siyasəti XX əsrin əvvəllərində yenidən sürətləndirildi. Rus tədqiqatçısı Şavrov həmin əsrin əvvəllərində yazmışdır ki, erməniləri yerləşdirmək üçün rus hökuməti tərəfindən Qafqazda 200 min desyatindən çox dövlət torpaqları ayrılmış, habelə əlavə olaraq müsəlmanlardan 2 milyon manatlıqdan yuxarı xüsusi torpaqlar da pulla alınaraq ermənilərə paylanmışdır. Həmin müəllifin verdiyi məlumata görə artıq XX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada yaşayan 1 milyon 300 min erməninin 1 milyondan çoxu yerli əhali deyil. Daha doğrusu onlar Rusiya hakimiyyət orqanlarının himayəsi ilə buraya köçürülənlər idi. Bir məsələ də xüsusi vurğulanmalıdır ki, Şavrovun yazdığı həmin 200 min desyatin hökumət torpağı isə keçmiş Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan xanlarına, onların ailələrinə mənsub olmuşdur. Başqa sözlə desək bu torpaqlar xanlara və onların ailələrinə məxsus yaylalar və yurd yerləri idi.

Rusiyada əhalinin 1916-cı il siyahıya alınmasına dair statistik məlumatlardan görünür ki, qədim Azərbaycan torpaqlarına intensiv olaraq çoxlu erməni köçürülsə də yenə bu ərazilərdə azərbaycanlılar çoxluq təşkil etmişlər. 1820-ci ildən 1920-ci ilə kimi Zaqafqaziyaya 600 min erməni köçürülmüşdür. Nəticədə 2 milyon azərbaycanlı bu ərazilərdən sıxışdırılaraq qovulmuş və onlar dünyanın hər yerinə səpələnməyə məcbur olmuşlar. Lakin məcburi köçürmə aparılmasına baxmayaraq 1920-ci ildə İrəvan qəzasında yaşayan əhalinin 66 faizini azərbaycanlılar, 34 faizini isə ermənilər, kürdlər və sair millətlər təşkil etmişdir. Erməni müəllifi Zavend Korkodyan tərəfindən hazırlanmış "Sovet Ermənistanının

əhalisi son yüz ildə (1831-1931)" statistik məlumatlarından da aydın olur ki, bu ərazilərdə mövcud olan 2310 kəndin 2000-dən çoxunun adı Azərbaycan-türk mənşəlidir. Aparılan deportasiya siyasəti nəticəsində 1935-1988-ci illərdə azərbaycanlıların Ermənistan-öz əzəli dədə-baba torpaqlarından son nəfərinədək çıxarılması ilə yurd yerlərinin də adları dəyişdirilib erməniləşdirilmişdir.

Azərbaycan prezidenti, müdrik və uzaqgörən siyasi xadim Heydər Əliyev "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" 1997-ci il 18 dekabr tarixli fərman verdi. Fərmanda göstərilmişdir ki, son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə, soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır mərhumiyyətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indiki Ermənistan adlandırılan ərazidən-min illərlə yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus tarixi-mədəniyyət abidələrimiz, yurd yerlərimiz dağıdılıb viran edilmişdir.

XIX-XX əsrlərdə azərbaycanlılara qarşı törədilən həm siyasi, həm iqtisadi, həm də mənəvi təzyiqlər bütövlükdə Azərbaycan xalqına qarşı yönəldilmiş soyqırımı siyasəti idi. Belə ki, "Ermənistan" adlandırılan bir respublika əslində əzəli Azərbaycan torpaqları hesabına yaradılmışdır. Azərbaycan torpaqlarını daim zəbt etmək məqsədini güdən bu dövlət isə yurdumuza və xalqımıza sözün əsl mənasında qənim kəsilib. Onlar dinc və zəhmətsevər xalqımıza qarşı tarixdə misli görünməmiş soyqırımları, qətləmlər törətmişlər. Zahirən özlərini miskin, yazıq, məzlum kimi dünyanın gözünə soxmağa can atan ermənilərin əməllərini yada saldıqca, özümüzün də yaddaşsızlığımıza, unutqanlığımıza təəssüflənirik. Və qəlbimizdən bir nida səslənir: Daha bəsdir!... Bəsdir unutqanlığımız! Yetər, yetər!...

Aşına-aşına ocaq başına qovran çörəyi dizlərinin üstə olan xain qonşularımızın zaman-zaman əsrimizə gətirdikləri müsibətləri, soyqırımlarını qısa da olsa bir daha xatırlayaq və düşünək. Düşünək və bütün ətrafımızı düşünürək..

ZAMAN-ZAMAN TÖRƏDİLƏN SOYQIRIMLARI

Yersiz gəldi , yerli qaç.

1905-1907-ci illər...

Məlum olduğu kimi XX əsrin əvvəllərində 54 qəzadan ibarət olan Zaqafqaziyanın yalnız 5 qəzasında ermənilər çoxluq təşkil edirdilər. Onlar da təbii ki, əvvəlki əsrlərdə məkrli siyasət sayəsində dünyanın müxtəlif ölkələrindən şirnikdirilib ərazilərimizə gətirilən ermənilər idi. Ötən əsrin əvvəllərində gələcək erməni dövlətinin mərkəzi kimi nəzərdə tutulan İrəvanda belə əhalinin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Gəlmə ermənilərin, xüsusilə onların XIX əsrin sonlarında yaratdıqları Daşnaksütyun partiyasının ən ümdə amalı yerli azərbaycanlıları dədə-baba ərazilərindən sıxışdırılıb çıxarmaq, yaxud da kütləvi şəkildə məhv etmək idi. "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyasına düşən beyinləri zəhərlənmiş millətçi, şovinist ermənilər azərbaycanlılara qarşı terror, soyqırımı, deportasiya törətmək kimi insanlığa yaraşmayan alçaq yol tutdular. 1905-ci ilin fevralında daşnakların Bakıda bu məqsədlə açdıqları atəş mənfur planların icrasının başlanğıcı oldu. Bununla da 1905-ci il hadisələri erməni-azərbaycanlı qarşıdurmasının əsasını qoydu. İlk terror hadisəsi məhz ermənilər tərəfindən törədildi. Həmin ayın 2-də və 6-da erməni gülləsi ilə 2 azərbaycanlı şəhərin gur, qaynar yerlərində qətlə yetirildi. Beləliklə məkrli planlar baş tutdu. Bakıda erməni-müsəlman qırğını başlandı. Bir neçə gün davam edən bu qırğına Çar üsul-idarəsinin polisi və ordu qüvvələri etinasızlıq göstərdilər... Eyni zamanda erməniləri dəstəkləyib qızıışdırdılar. Azərbaycanlıların qətlə yetirilməsinə, onların evlərinin talanmasına şərait yaratdılar. 1905-ci il Bakı hadisələrindən sonra erməni-müsəlman qırğını İrəvan, Naxçıvan, Gəncə, Şuşa, Cəbrayıl və s. yerləri də əhatə etdi. Dinc azərbaycanlılara qarşı olmazın müsibətlər, qətlər törədildi.

Xalqımızın böyük söz sahibi, məşhur romanlar müəllifi M. S. Ordubadi 1911-ci ildə çap etdirdiyi "Qanlı sənələr" adlı çox qiymətli əsərini məhz 1905-1907-ci illərin qanlı, dəhşətli hadisələrinə həsr etmişdir. Əsər konkret faktlar və dərin müşahidələr əsasında

yazılmışdır.

Müəllif milli qırğının törədilməsində erməni-daşnak partiya-sının mənfi siyasəti ilə bərabər çar hökumətinin də çirkin möv-qeyini faktlar əsasında oxuculara çatdırmışdır. Əsərdə xalqımızın başına gətirilən müsibətlərdən geniş bəhs olunur. Göstərilir ki, 1906-cı ilin avqustunda Zəngəzurun Oxçu-Şəbadək yaşayış mən-təqələrindən Ordubada doğru gedən müsəlmanlar Saqqarsuda er-mənilər tərəfindən yaxalanırlar. Molla Həsən Əfəndinin ətrafında bir neçə qadın, Quran əllərində ermənilərin qabağına çıxıb rəhm diləyirlər. Lakin ermənilər nəinki rəhm etmirlər, əksinə, onların əllərində olan bir neçə müqəddəs kitabı, o cümlədən Quranı alıb yandırır, məşəl kimi süngülərinin uclarına keçirir, Molla Həsən Əfəndini isə xəncərlə doğrayırlar. Onun ətrafında olan və qaç-mağa can atan bütün qadın və uşaqlar vəhşicəsinə öldürülür. Bir qədər sonra isə hadisə yerinə gələn ordubadlılar böyük daşın arxa-sında 62 nəfər qadın və uşağın üst-üstə qalaqlanmış cəsədini, bir qədər aralıda isə 15 nəfər körpənin kəsilmiş başlarını görürlər.

Belə erməni vəhşiliklərinə Qafqazın bütün yerlərində rast gəl-mək olurdu. Xüsusən qadınlara, uşaqlara və qocalara rəhm edilmirdi.

Tarixi faktlar göstərir ki, ermənilər azərbaycanlıları çox bö-yük qəddarlıqla öldürmüşlər. Onların bu qətl forması insan əqlinə sığışmır və erməniyə nifrət oyadır. Hamilə qadınların qarnını de-şib körpəni çıxartmaq və onu süngüyə keçirmək, qaynar samovarı azərbaycanlıların arxasına bağlayıb dövrə vurdurmaq və bundan ləzzət almaq, arvad-uşağı dama doldurub od vurmaq, qulaqların-dan ağaca mıxlatmaq və s. ermənilərin nə dərəcədə vəhşi, insan-lığa düşmən bir zümrə olduqlarını sübut edir.

Əhməd bəy Ağayev 1906-cı ildə Gəncədə erməni soyqırımları ilə bağlı çıxış edərkən demişdir: "Yer üzündə Allahın yaratdığı nə qədər vəhşi və yırtıcı heyvan varsa, onlar başqa heyvanları par-çalayırlar, amma öz həmcinslərinə əsla toxunmazlar. Nə acıdır ki, vəhşi heyvanların yapmadıqlarını ermənilər yapırırlar. Tarixdə bu naxoş hadisəyə bənzər heç bir hadisəyə rast gəlməmişik".

1905-1907-ci illərdə erməni vəhşilikləri tüğyan etsə də, azər-baycanlı humanistliyi, azərbaycanlı insanlığı yenə də özünü gös-tərməkdəydi. Bu, xüsusilə xalqımızın böyük, tanınmış şəxsiyyət-

lərinə xas olan xarakterik xüsusiyyətlər idi. Azərbaycanın məşhur xeyriyyəçisi, Bakı milyonçusu Hacı Zeynalabdin Tağıyevlə bağlı bir əhvalat bu baxımdan ibrətamizdir. Deyirlər ki, 1905-ci il hadisələri zamanı 40 nəfər erməni arvad-uşağı qoçuların əlindən qaçıb özlərini Hacı'nın həyətinə salır. Hacı onların hamısını zirzəmiyə doldurub rahatlayır. Sonra heç nə olmamış kimi küçəyə çıxanda qoçular özlərini yetirir və xəbər alırlar:

--Hacı, deyirlər erməni arvadları bura gəlib?

Hacı and-aman edir ki, burada erməni arvad-uşağı yoxdur. Bu zaman qoçubaşı deyir:

--Elədirsə Qurana and iç, inanaq.

Hacı Qurani gətirib and içir ki, mənim evimdə erməni arvadları yoxdur.

Qoçular bu sözlərə inanıb oradan uzaqlaşanda Hacı'nın yanındakı adam həyacanla dillənir:

--Ay Hacı, sən neylədin, neylədin!

Hacı deyir:

--Mən neylədim?

--Sən Allahın yanında günahkar oldun! Qurana yalandan and içdin!

--Mən Allahın 40 günahsız bəndəsini xilas etdim, bir özümü günaha batırdım. Əgər Allah Allahdırsa, məni bağışlar...

Azərbaycanlı belə düşünürdü və belə hərəkət edirdi. Budur insanlığı uca tutan Azərbaycan övladının məntiqli düşüncəsi...

* * *

ŞAMAXI SOYQIRIMI

(1918)

Daşnakların 1918-ci ildə Bakıda törətdikləri qırğınlar Azərbaycanın başqa yerlərində də baş verirdi. Stepan Şaumyanın əlaltısı olan daşnak Lalayanın quldur dəstələri qədim Azərbaycan şəhəri olan Şamaxıda, Kürdəmirdə, Göyçayda və digər bölgələrdə dinc əhalini qırır, qoca, uşaq və qadınları süngüyə keçirirdilər. Tarixi qaynaqlarda qeyd olunur ki, ermənilər istədikləri adamları öldürür, hər yeri xarabazarlığa çevirirdilər.

Onlar bolşevik bayrağı altında müsəlmanlara qarşı əsl soyqırımı həyata keçirirdilər. Qana susamış ermənilər nəinki qocalara

və uşaqlara, hətta hamilə qadınlara belə qətiyyən rəhm etmirdilər: Əksinqilabçılara qarşı mübarizə adı altında Lalayanın Şamaxıda törətdiyi hadisələr daha dəhşətli təsir bağışlayır.

Müəllim Aydın Əlicanovun dedikləri: Stepan Şaumyanın əlaltısı olan Lalayan o vaxt yaradılmış fəvqəladə komissiyanın rəhbəri idi. Ermənilər Şamaxıda azərbaycanlılara işgəncə verərək, faciəli şəkildə qətlə yetirir, qırırdılar. Hamilə qadınlara zülm edir, uşaqları yandırır, qolunu, başını kəsirdilər. 1918-ci ildə təkcə Şamaxının özündə deyil, kəndlərdə də böyük faciələr törədilmişdir.

Məsələn, Şamaxının yaxınlığındakı Əngəxaran, Dədəgünəş, Qalaybuğurt kəndlərində belə faciələr baş vermişdir. 1918-ci ildə ermənilər Əngəxaran kəndinə gedərək, orada 370-dən çox adamı öldürmüşlər. Kəndin 74 sakinini isə Çuxuryurda apararaq, bir neçəsini orada güllələmişlər. Qalanlarını Mədrəsə kəndinə göndərmişlər. Neçə gündən sonra Mədrəsəyə gedən valideynlər görüblər ki, onların hamısı amansızcasına öldürülüb. Kiminin qıçını, kiminin qolunu, kiminin başını kəsərək qətlə yetirmişlər.

Ermənilər 1918-ci ildə Dədəgünəş kəndinə gələrək onu tamamilə yandırmışlar. Kənd camaatı meşəyə çəkilib iyun ayınadək orada qalmalı olmuşdur. Bu azmış kimi ermənilər kənd ağsaqqallarından 25 nəfərini danışıq aparmaq adı ilə çağırtdırıb xaincəsinə öldürmüşlər.

Şamaxı sakini Xavər Yunusovanın söylədiklərindən:

Nənəmin 6 qardaşı olubdur. O, danışırdı ki, ermənilər onların altısını da bir yerdə öldürüblər. Erməni quldurları 80 nəfəri anamgilin tövləsinə yığıblar. Uşaqları ata-analarının gözü qabağında güllələyiblər.

Faşistdən də qat-qat qaniçən olan ermənilər anamın da yeddi qardaşını öldürüblər. Anamın bir körpə uşağı olub. Onu gətirib öz gözü qarşısında süngüyə keçiriblər. Uşaq qışqıranda süngünü çıxarıb o biri tərəfindən bədəninə sancıblar. Uşağın atası dözməyərək qışqırıbdır. Bu zaman erməni cəlladı süngünü ölmüş uşağın üzərindən çıxardaraq onun qarnına soxmağa başlayıbdır.

Kəndimizin bir tərəfində meşə var. 180 nəfər kənd sakinini yığıb həmin meşəyə aparıb orada güllələmişlər. Bir nəfər fürsət tapıb Ulu düzünə qaçanda onu da yaxalayıb qətlə yetirmişlər.

Sonra isə Ulu düzündə gizlənmiş xeyli soydaşımızı da məhv etmişlər.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin mart qırğınları ilə bağlı yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasına Ələkbər bəy Xasməmmədov başçılıq edirdi.

O, 1918-ci ilin noyabrında yazırdı: Mart günlərinin birində səhər səhəri Şamaxı ətrafında top atəşləri eşidilməyə başladı. Aydın oldu ki, Şamaxı gecə ikən ermənilər tərəfindən mühasirəyə alınmışdır. Onlar şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsini bombalayır-dılar. Ermənilər şəhərə atəşi davam etdirir, hücumu keçirdilər. Axşama yaxın onlar şəhərin varlı hissəsinə -Piran-Şirvana daxil oldular. Evlər yandırılır, alova bürünmüş evlərdən qaçan kişilər, qadınlar, uşaqlar, ümumiyyətlə küçələrdə görünən hər kəs güllələnir. Ermənilər evlərə soxulur, qarşılarına çıxan hər kəsi öldürür, evləri qarət edirdilər. Şəhərin küçələrində meyitlər qalaqlanmışdı. Meyitlər arasında döşləri kəsilmiş, qarınları doğranmış qadın meyitləri atılıb qalmışdı. Bu vəhşiliklər bir neçə gün, Gəncə müsəlman qoşunları Şamaxı qəzası əhalisinin köməyinə gələndə qədər davam etmişdir.

* * *

Qeyd olunur ki, ermənilər Şamaxıda məscidləri və digər müqəddəs yerləri də dağıtmışlar. 13 məhəllə məscidi və bir cümə məscidi yandırılmışdır. Şamaxının məşhur axundu Gəfərqulu isə xüsusi qəddarlıqla öldürüldü. Onun gözləri çıxarıldı. Digər bədən üzvləri kəsildi. Xilas olmaq üçün axundun evinə pənah gətirmiş qadın və uşaqları da daşnaklar bu cür amansızlıqla qətlə yetirdilər.

Şamaxı şəhərinin özündən başqa həmin qəzanın azərbaycanlılar yaşayan 72 kəndinin əhalisi də erməni daşnaklarının qanlı cinayətlərinin qurbanı olmuşdur.

Şamaxı soyqırımı ilə əlaqədar tarix elmləri namizədi Vahid Xanəliyevin açıqlamaları: Son vaxtlar mənfur ermənilər bütün dünyaya səs salır, beynəlxalq ictimaiyyəti çaşdırır, onların türklər və azərbaycanlılar tərəfindən guya soyqırımına məruz qalması haqqında dünya parlamentləri qarşısında məsələ qaldırırlar. Bununla onlar öz riyakarlıqlarını gizlətməyə, törətdikləri vəhşilikləri ört-basdır etməyə çalışırlar. Tarix isə bunun əksini deyir. Tarix

göstərir ki, əsl soyqırımı məhz ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı edilədir. Biz bunu ermənilərin Şamaxıda azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı haqqında faktlarla sübut edə bilərik.

Sual olunur, erməniləri buna vadar edən nə idi? Onlar nə məqsəd güdürdülər? Şübhəsiz Sovet Rusiyası ilə erməni daşnaklarının niyyətlərinin üst-üstə düşməsi bu əməllərə rəvac vermişdir. Bir tərəfdən Sovet Rusiyasına Bakı nefti lazım idi, ikinci tərəfdən bütün Qafqazın bolşevikləşdirilməsi tələb olunurdu.

Bu qanlı qırğınların bir səbəbi də Şaumyan başda olmaqla Bakıya toplaşan daşnakların və daşnak partiyasının çoxdan yeritdiyi dənizdən-dənizə "böyük Ermənistan" yaratmaq ideyası idi. Şübhəsiz bu xülyanı reallaşdırmaq üçün birinci növbədə Bakını ələ keçirmək lazım idi. Buna görə də onlar son anda məhz azərbaycanlıların fiziki cəhətdən məhv edilməsi yoluna qədəm qoydular. Onların ən mühüm planı Bakını Azərbaycandan təcrid etmək və bu məqsədlə də Quba, Şamaxı, habelə Hacıqabul, Lənkəran istiqamətlərində bütün əraziləri ələ keçirmək idi. Şamaxını ələ keçirmək üçün onlar Leninin 1917-ci il dekabrın 28-də imzaladığı 13 nömrəli dekretə əsasən öz qüvvələrini səfərbərliyə aldılar.

Faktlar sübut edir ki, Şamaxı şəhərində təqribən 8-12 min, bütövlükdə Şamaxı qəzasında isə 40 minə qədər insan qətlə yetirilmişdir. Çox təəssüf ki, onlardan yalnız 12 min nəfəri qeydə alınmışdır. Əhalini görünməmiş vəhşiliklə qırılmışlar. Uşağa, qadına, qocaya rəhm qoyulmadan dinc əhali öldürülmüşdür. Uşaqlar süngülərə keçirilmişdir. Qadınlar soyundurulmuş, dilə gətirə bilmədiyimiz vəhşiliklərə məruz qalmışlar. Şamaxıda o zaman 13 məscid olmuşdur. Ümitsiz əhali ən son anda həmin məscidlərə sığınmışdı. Ermənilər məscidləri mühasirəyə alıb camaatı məhv etmişlər.

* * *

Nə yaxşı ki, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı 1998-ci ildə özünün siyasi qiymətini aldı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin müvafiq fərmanı ilə bu qanlı faciələr araşdırılmağa başlandı. Tariximizin digər səhifələri kimi həmin səhifəsinə də bir daha aydınlıq gətirildi...

QUBA SOYQIRIMI

(1918)

1918-ci ildə Azərbaycanın bütün bölgələrində böyük dağıntılar və kütləvi qətlər törədən erməni daşnakları Quba qəzasında da soyqırım törətməyi qarşılına məqsəd qoymuşlar. Digər yerlərdə olduğu kimi, burda da onlar bolşevik bayrağı altında fəaliyyət göstərmişlər. Məhz Sovet Rusiyasından təlimatlanan ermənilər 1918-ci ilin aprel-may aylarında Azərbaycanın qədim diyarı olan Qubada kütləvi qırğınlar törədirlər. Burada etnik təmizləmə ilə məşğul olan daşnaklar ağlasığmaz vəhşiliklər edirlər. Qədimlərdən burada yaşayan qeyri-türk etnoslarına da qanlı divan tutur, müsəlmanlara qarşı səlib yürüşünə başlayırlar.

Quba qəzasında baş verən hadisələr əvvəlcədən düşünülmüş plan əsasında aparılırdı. Dinc müsəlman əhalisinin qətlinə Bakıdan gəlmiş bolşeviklərlə, daşnaklarla yanaşı yerli ermənilər də yaxından iştirak etmişlər.

Jurnalist Kərim Dünyamalının dediklərindən: Tarixdə Hamazasp kimi vəhşi bir insan hələ dünyaya gəlməyibdir. Təsəvvür edin ki, Hamazasp 100-dən çox adamı reislərin üzərinə əlibağlı düzüb, üstündən qatar keçirdibdir. Bu ağlasığmaz cinayətdən sonra da əmələndən qalmayıb, körpə uşaqları ağaclardan asdırıb, 40 nəfərin başını kəsdirib, atların ayaqları altında tapdadıbdir.

Qubaya gəlişinin birinci günü Hamazasp 1000-ə yaxın adam qırdırıbdir. İkinci gün insanlara olmazın vəhşiliklərini edibdir. Adamların ayağının dərisini soydurub qaynar yağın içərisində qalandan sonra nalladıb, qoca qarıları əlindən, ayağından yerə mıxlayıbdir. Kərbəlayi Abuzərin iki körpə uşağını dirəyə bağlatdırıb, qarınlarını cırdırıb yerə tökdürəndən sonra, boş qarını nümayiş etdiribdir. O öz çıxışında açıq-aydın deyib ki, mən erməni xalqının mənafeyini müdafiə edənlərdənəm, mən Xəzər dənizindən Şah dağına qədər olan ərazidə yaşayan türkləri məhv etmək əmrini almışam və bunu yerinə yetirəcəyəm. Bu haqda çox yazılıbdir. O, quldur, alçaq Stepan Şaumyanın soyqırım planlarını canla-başla yerinə yetirirdi.

Bir faktı da demək istəyirəm. Qubada soyqırımı törədən Poqos Qusakyan vardı. Hacı Dadaşbalanın başını kəsən, çox ada-

mın gözlərini çıxaran Poqosun qızı Liza Qusakyan Sergey Mironoviç Kirovun katibəsi idi. Daşnakların törətdikləri ən böyük cinayətlərdən biri isə müsəlmanların dini hissiyyatına toxunmaq idi. Azərbaycanın başqa yerlərində olduğu kimi Qubada da dini ocaqları dağıtmış, müsəlmanların müqəddəs kitabı sayılan Qurani yandırmışlar. Din xadimlərinə də xüsusi qəddarlıqla divan tutmuşlar.

Ermənilərin Quba qəzasında müsəlman əhalisinə etdikləri vəhşiliklər görünməmiş bir şəkil almışdı. Körpədən tutmuş ahıla kimi bütün əhalini qırmağı qarşılarına məqsəd qoyan ermənilər ələ düşən fürsətdən maksimum istifadə edirdilər. Dinc əhaliyə qarşı amansızlıq quldur Hamazaspın Qubaya gəlişindən sonra daha da güclənmişdir.

1918-ci ilin aprel-may aylarında baş vermiş hadisələr nəticəsində dinc əhaliyə külli miqdarda zərər dəymiş, minlərlə müsəlman qətlə yetirilmişdir. Daşnak və bolşeviklər qəzada 162 kəndi dağıtmış, 16 min əhalini isə ucdantutma qırmışlar. Qəzada tamamilə yerlə-yeksan edilmiş 27 kənd indiyə qədər məskunlaşmamışdır. Quba qəbiristanlığında ermənilər 30 min qocanı, uşağı, qız-gəlini vəhşicəsinə qətlə yetirmişlər.

Quba soyqırımı tariximizin ən ağır, ən faciəli səhifələrindən biridir. Belə bir qanlı səhifə yaddaşlardan silinə bilərmə?

* * *

BAKİ SOYQIRIMI

(1918)

Tarixin bir çox qaranlıq səhifələri kimi 1918-ci ilin martında Bakıda Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilən soyqırımları haqqında həqiqətlər də müstəqillik əldə edildikdən sonra ortaya çıxdı. Aydın oldu ki, Bakı soyqırımı heç də təsədüfi yox, əvvəlcədən daşnaq-bolşevik birləşmələrinin düşünülmüş siyasəti idi. Mart qırğını əslində xeyli əvvəldən başlamış və mart ayından sonra da davam etmişdir. Ancaq mart ayı, xüsusilə ayın 30-31-i bu soyqırımının ən qanlı günləri idi.

Artıq 1918-ci ilin ilk aylarında Bakıda 8 mindən çox erməni qoşun birlikləri yaradılmışdı. Bu qoşunlara sözün əsl mənasında cəllad kimi ad çıxaran Hamazasp başçılıq edirdi. Qoşunların sayı

haqqında S. Şaumyan özü yazırdı: Bizim 6 min nəfərə yaxın silahlı qüvvələrimiz var idi. "Daşnaksütyun"un da 3-4 min nəfərlik milli hissələri var idi ki, bunlar da bizim ixtiyarımızda idi. Bunlardan əlavə İran və Qafqaz cəbhəsindən Rusiyaya qayıdan, ancaq 2 aydan çox Bakı-Tbilisi dəmiryolu işləmədiyindən gedə bilməyən rus əsgərlərinin çox hissəsi bu dəstəyə qoşulmuşdu. Ümumiyyətlə qızğın döyüşlər ərəfəsində erməni-bolşevik silahlı dəstələrinin sayı 20 mindən artıq idi. Digər tərəfdən rus ordusu 1917-ci il Oktyabr inqilabından sonra Qafqazdan çəkilərkən ordunun bütün silah və təchizatı daşnakların əlinə keçmişdi. Daşnaklar müsəlmanların guya onların üzərinə hazırlaşmaları bəhanəsilə digər yerlərdən gələn erməniləri də Bakıda saxlayırdılar. Silahların çoxu isə Montaşovun zavodunda yerləşdirilmişdir.

1918-ci il martın 15-də S. Şaumyan Bakı Sovetinin iclasında çəkinmədən "Bakı Soveti Zaqafqaziada vətəndaş müharibəsinin başlıca istehkamına çevrilməlidir" deyə bildirmişdir.

Məlum olduğu kimi, oktyabr inqilabından sonra Zaqafqazıyanı idarə etmək üçün bolşevik Rusiyasına tabe olmayan Zaqafqaziya Komissarlığı yaradılmışdı. Bu orqan müsəlmanlara, gürcülərə və ermənilərə öz milli ordularını təşkil etməyə icazə vermişdi. Həmin komissarlıq qərara almışdı ki, Gəncədəki 216-cı və Bakıdakı 219-cu rus alayları silah və sursatlarını müsəlman milli alayına versin. Ancaq türksilah işinə rəhbərlik edən ermənilər nəinki müsəlmanlara heç nə vermədilər, əksinə onların silahlarını da tamamilə ələ keçirdilər.

1918-ci il martın 14-də Tatevos Amirovun komandanlığı altında Şamaxıya bolşevik əsgərləri göndərilmişdir. Bir qədər sonra isə Hacıqabuldan Salyana, oradan da Muğana bolşevik qoşunları göndərildi. Lənkəran da kənarda qalmamışdır.

Bütün bu işlər isə məqsədli olaraq erməni milli şurasının göstərişi ilə həyata keçirilirdi.

Tarixi faktlar göstərir ki, bolşevik-daşnak birləşmələri qarşılıqlarına çıxan bütün Azərbaycan kəndlərini çapıb-talayırdılar. Məsələn, Astara topa tutularaq darmadağın edilmişdir. Xəzər sahilindəki Qızılağac ilə Lənkəran arasındakı kəndlərimizi gəmidən top atəşinə tutmuşlar. Yanvardan başlayan bu qırğınlar mart

ayında daha da şiddətləndi.

Bu hadisələrdən sonra Bakıda vəziyyət daha da gərginləşir. Bakıda qırğının ən şiddətli dövrü martın 30-da başlamaqla 3-4 gün davam edir.

Bolşeviklər Bakıda qırğının başlanması üçün bəhanə də tapırlar. Belə ki, o dövrdə ən məşhur xeyriyyəçi H. Z. Tağıyevin oğlu odlu silahla davranarkən ehtiyatsızlıq üzündən ölmüşdür. Müsəlman milli alayının çox kiçik bir hissəsi general Talişinskiinin rəhbərliyi altında dəfn mərasimində iştirak etmək üçün Bakıya gəlmişdi.

Şaumyan və onunla həmfikir olanlar bilərəkdən iddia edirdilər ki, guya bu silahlı qüvvələri müsəlmanlar Bakı Sovetinə və ermənilərə qarşı istifadə məqsədi ilə gətiriblər. O tələb edirdi ki, bu qüvvələr dərhal tərksilah olunsun. Uzun və gərgin danışıqlardan sonra kompromisə gəlinə də, bolşevik-erməni cütlüyü onu pozdu və əvvəlcədən hazırladıqları plan əsasında Bakı soyqırımını təşkil etdi.

Həmin günlərdə ermənilər Bakıda 12 min soydaşımızı amsızlıqla qətlə yetirmişlər.

Bu müdhiş hadisə erməni vəhşiliyini bir daha üzə çıxardı, "beynəlmiləlçi" Şaumyanın daşnak xislətini, qaniçən, cəllad simasını tamamilə büruzə verdi.

Bakı soyqırımının qurbanları Çənberəkənd (indiki Şəhidlər xiyabanı) qəbiristanlığında dəfn edilmişdilər.

Sonralar Sovet hakimiyyəti bolşevik-daşnak vəhşiliyini unutmurmaq üçün günahsız mart şəhidlərinin uyuduğu o müqəddəs yerdə istirahət parkı saldı və ora S. M. Kirovun adı verildi.

Mart soyqırımına aid qaynaqların təhlili göstərir ki, S. Şaumyanın rəhbərliyi ilə törədilən bu qırğın əvvəlcədən hazırlanmışdı. 1918-ci il martın 16-da Şaumyan qarşıdakı döyüşlərə ordunu daha yaxşı hazırlamaq məqsədilə Stalinə məktub yazaraq RSFSR XKS-dən onlara 10 milyon manat həcmində kömək göstərməyi xahiş etmişdir.

Moskvaya göndərdiyi başqa bir teleqramda S. Şaumyan soyqırımını siyasətini həyata keçirməkdə məqsədini belə açıqlayırdı: "Müsəlman millətçi partiyalarının müqaviməti üzündən Bakıda

Sovet hakimiyyəti tükədən asılı idi. Yelizavetpolda (indiki Gəncə) və Tiflisdə möhkəmlənmiş feodal (bəy və xan) ziyalıları başda olmaqla, partiyalar menşeviklərin alçaq və qorxaq siyasəti nəticəsində özlərini son zamanlarda Bakıda da çox təcavüzkarcasına aparırdılar. Əgər onlar Bakıda üstün gəlsəydilər, şəhəri Azərbaycanın paytaxtı elan edərdi, bütün qeyri-müsəlman ünsürləri tər-kisiləh edib qırardılar."

Ümumiyyətlə, Şaumyanın Leninə, Stalinə və Rusiya XKS-ə göndərdiyi məktublar sübut edir ki, o, xalqımıza qarşı həyata keçirdiyi siyasətdən zərrə qədər də peşman deyildir.

O, hətta sevincini də gizlətmirdi. Məsələn, aprelin 2-də Leninə göndərdiyi teleqramda bildirirdi: "Biz döyüşlərdə parlaq nəticələr əldə etmişik. Düşmən darmadağın edilmişdir".

Rusiya hökuməti bu soyqırımını nəinki dayandıрмаğa səy göstərməmiş, əksinə, bolşevik və daşnaklara bu istiqamətdə daha fəal olmağı, milli qüvvələri sonadək məhv etməyi təkidlə məsləhət görürdü. Məsələn, mart qırğını xəbərini sevinclə qarşılayan Lenin S. Şaumyana göndərdiyi teleqramda "Sizin möhkəm və qəti siyasətiniz bizi sevindirir..."

Bolşevik Suxartsev Bakı Sovetinin iclasında fərəhlə bildirmişdir: "Müsavət fırqəsi darmadağın edildi və Türkiyənin Bakı cəbhəsi alındı"

Daşnaksütyun partiyasının rəhbərlərindən olan Kaçaznuni bu qırğında daşnaklarla bolşeviklərin əlbir olduqlarını bildirir və yazırdı ki, Bakıda bizim köməyimizlə bolşeviklər "Müsavəti" darmadağın etdilər.

Göründüyü kimi, bolşeviklər ermənilərlə əlbir olub Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımını həyata keçirməklə bu xalqı Bakıdan məhrum etmək istəyirdilər. Daha doğrusu, tarixi Azərbaycan şəhərini erməniləşdirmək qəsdinə düşmüşlər.

Bakının köməyinə isə türk ordusu gəldi... Lakin təəssüflər olsun ki, mart soyqırımını törədənlər cəzalandırılmadırlar. Çünki 1920-ci ilin 28 aprel işğalı-Sovet rejiminin yaradılması buna imkan vermədi.

İnsanlığa düşmən zümrə olan, daxilən cəllad xislətli ermənilərin övladları 1980-ci illərin sonu və 1990-cı illərin əvvəllərində

antibəşəri simalarını bir daha büruzə verdilər və yeni-yeni qanlı faciələr törətdilər. Acı tarix təkrar olundu...

Ölkəmizin müdrik, uzaqqörən prezidenti Heydər Əliyev 1998-ci ildə "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" fərman imzalamqla olub-keçən faciələrə, soyqırımlarına ilk dəfə siyasi qiymət verdi. Həmin vaxtdan 31 mart günü ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı günü kimi qeyd edilir. 31 mart 1918-ci il tarixi isə məhz Bakıda həyata keçirilən soyqırımı siyasətinin ən qanlı günü olmuşdur.

ZƏNGƏZUR SOYQIRIMI

"ZƏNGƏZUR" ROMANINDA

Yaradıcılığa şerlə başlayan, uzun müddət publisistika ilə məşğul olan, uşaqlar üçün əsərlər yazan Əyyub Abbasov ədəbiyyatımızda "Zəngəzur" adlı ikicildlik romanı ilə məşhurlaşmış. Cəmi 52 il ömür yaşamış yazıçı 1905-ci ildə Zəngəzur mahalının Şəki kəndində anadan olub. Valideynlərini, bacı-qardaşlarını, bütövlüklə nəsilərini 1905-ci il erməni-müsəlman davasında itirib. Əyyub Abbasov bir müddət Naxçıvanda xeyirxah insanların himayəsində yaşayıb, oxuyub və sonradan taleyini Bakıya, onun ədəbi mühitinə bağlayıb. Yarım əsrdən bir qədər artıq ömür sürən ədib hansı dəhşətləri görməyib? Lap kiçik yaşlarından gəncliyinə kimi Zəngəzurdə ermənilər tərəfindən törədilən faciələrin şahidi olub. 1937-ci ildə Stalin hakimiyyətinin qovğasını görüb. İkinci dünya savaşının soyuq səngərlərində alman faşizminə qarşı vuruşub.

Əyyub Abbasov "Zəngəzur" romanının birinci cildini 1956, ikinci cildini isə 1957-ci ildə çap etdirib. Elə həmin ilin dekabrında ürəktutmasından vəfat edib.

Jurnalist Flora Xəlilzadə yazır: "Xəyalım yenidən Zəngəzura qanadlandı. Yadıma uşaq vaxtı evimizdə-daha doğrusu, ambar kimi istifadə etdiyimiz otaqda yerləşən qutunun içində gördüyüm bir neçə kitab düşdü. Onların arasında Əyyub Abbasovun "Zəngəzur" romanı da var idi. Uşaq marağı ilə onu oxuyandan sonra kitabxanaçı bacımdan xəbər aldım ki, niyə bu kitablar ora atılıb, rəfə qoyulmayıb. Qəribə bir cavab verdi ki, heç mən də bilmirəm. Ermənistanda bütün kitabxanalardan onu çıxardıblar. Akt olunmuş kitablar isə yandırılmalıdır. Bacım isə onları gizləncə evə

gətirmişdi. Universitetdə oxuyanda mərhum tənqidçimiz Qulu Xəlilov bizə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatından dərslər deyirdi. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən söz açan zaman Əyyub Abbasovun "Zəngəzur" romanından geniş və ətraflı danışaraq dedi: "O uzun müddət şairlik etmiş, pyeslər də yazmışdır, lakin bu əsərlərin heç biri "Zəngəzur" qədər müəllifinə rəğbət doğurmamışdır.

Erməni Azərbaycan xalqlarının dostluğu "Zəngəzur"dakı qədər geniş epik lövhələrlə təsvir edilməmişdir"...

Bəs onda niyə bu kitab Ermənistanda kitabxanalardan yığılırılmışdır? O vaxtdan mənə düşündürən bu suallara indi-Zəngəzur əlimizdən çıxandan sonra dəqiq cavab tapmağa çalışdım. Bir daha bəzi qaranlıq mətləblər mənim üçün aydınlaşdı.

Zəngəzur qırğınları "Zəngəzur" romanında son dərəcə ətraflı və geniş şəkildə təsvir edilmişdir. Yazıçı Əyyub Abbasov təkcə baş vermiş qırğınların bədii təsvirini verməklə kifayətlənməmiş, bəzən açıq, bəzən də üstüörtülü şəkildə daşnakların məkrli siyasətinin haradan qaynaqlandığını ustalıqla qələmə almışdır.

"Zəngəzur"un qiymətli cəhətlərindən biri də budur ki, müəllif bu bölgədə baş vermiş hadisələrin şahidi olan bir adam kimi məhz öz başına gələnləri oxucuya danışır. Daşnakların alçaq niyyətlərini həyata keçirməyə can atan Andronik, Karo, Njde kimilərinin mürtəce və qaniçən əməllərini ifşa edir. Kitabı oxuduqca sanki bir tarix kitabının vərəqlərini nəzərdən keçirirsən.

Andronik Zəngəzura daxil olanda ermənilərə deyir: "Elin-dən-obasından ayrı düşmüş ermənilər! Yaşamağa eviniz, əkməyə torpağınız, yeməyə çörəyiniz yoxdur. Siz onları Ərdəhanda, Qarsda, Sarıqamışda qoydunuz. Mən sizi qaçqın edən türklərdən, Türkiyədən intiqam ala bilmədimsə, Qafqazda, bax bu Zəngəzurda alacağam". Və sonra o, belə bir qanlı plan qurur: "Müsəlman kəndlərinin biri də sağlam qalmamalıdır". Onun bir cə məqsədi, bir cə ideyası olub və bunu da həyasızcasına bəyan edib: "Türkü öldürmək cinayət deyil, qəhrəmanlıqdır". Və yaxud da "Mən Andronikəm! Axırncı soldatım qalana kimi türklərə qarşı vuruşacağam".

Andronikin Zəngəzurda törətdiyi faciələrin əks-sədası kimi Ə. Abbasov öz gözləri ilə gördüklərini olduğu kimi qələmə almış-

dır: "1919-cu ilin yazıdır. Malını, pulunu özü ilə aparmağa müvəffəq olmuş dövlətlilər istisna olmaqla, Zəngəzur qaçqınlarının güzəranı getdikcə pisləşirdi. Minlərlə insan səfalət içində idi. Onların əkməyə torpaqları, yeməyə çörəkləri, geyməyə paltarları yox idi. Boğazlarına keçmiş fəlakət zəncirini qırıb atmağa heç bir yol və imkan tapa bilmirdilər. On aydan artıq idi ki, Zəngəzur qaçqınları fəlakət içində çırpınırdılar. Hamı yandırılmış, viran edilmiş kəndlərinin, yurd-yuvalarının həsrətində idi. Lakin daşnakların hökmranlıq etdikləri bir torpağa qayıtmaq mümkün deyildi".

"Zəngəzur"un başqa bir yerində erməni generalı Karo Hamparsumyanın dilindən deyilir: "Bu yaxınlarda qoşunumuz hücum keçəcək. Sərhədlərimizə yaxın olan müsəlman kəndlərini götürəcəyik. Planımız belədir ki, tezliklə Qarabağa girək. Vədi və onun ətrafındakı kəndlərə yaxşı divan tutmuşuq. İndi o kəndlər də erməni qardaşlarımızın əlindədir. Ölənlər ölüb, sağ qalan müsəlmanlar isə İrana və Naxçıvana qaçmışdır".

"Zəngəzur" romanı çapdan çıxdıqdan sonra ədəbi ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Qəribədir ki, Bakıda çıxan "Qrakan Adrbecan" ("Ədəbi Azərbaycan") jurnalında A. Balayan adlı birisi bu əsəri tərifləyərək onu "Xalqlar dostluğu haqqında roman" adlandırmışdır. Amma yazısında qeyd etməmişdir ki, əsərdə azərbaycanlılara qan udduran, onları min bir zülümlə qətlə yetirən cinayətkar Andronikin vəhşi siması müəllif tərəfindən necə bacarıqla verilib. Halbuki, bu əsərdən danışanda tayqulaq "dığa"nın qanlı, mənfur simasını görməmək mümkün deyil. Və elə ona görə də "Zəngəzur" Ermənistanın kitabxanalarından yoxa çıxarılmışdı.

Doğrudur, o dövrdə Azərbaycan mətbuatında "Zəngəzur" haqqında müsbət məqalələr dərc edilib. Amma nədənsə bir kimsə bu kitabın Ermənistanda yaratdığı əks-səda ilə maraqlanmayıb. Kitabı təhlil edən tənqidçilərimiz də əsasən "iki xalqın dostluğundan", sadəcə ermənilərin mehribanlığından söz açıblar. Bu da təbii ki, o dövrün-sovet rejiminin tələblərindən irəli gəlirdi. Müəllif romanında dostluq motivlərinə də yer verməli idi. Əyyub Abbasov bildirirdi ki, öz millətini qırğına, fitnə-fəsada, cinayətə təhrik edənlər birinci növbədə məhz öz xalqının düşmənidir. Bu mənada

yazıçı fakt və dəlillərlə, eləcə də öz gözləri ilə gördüyü hadisələrin köməyi ilə Andronikin, Karonun, Baqratın... və başqalarının iç üzünü açaraq, onların məkrli siyasətini sərrast qamçılayaraq, rəzil portretlərini real lövhələrlə bütün oxuculara təqdim edir. Dinc əhaliyə divan tutan, qadınların kürəyinə qaynar samovar bağlayan, körpələri süngüyə keçirən, göz çıxardan, baş kəsən, ev yandıran, kəndlər dağıdan androniklər doğrudanmı qəhrəmandırlar? Ermənilər belə bir rəzilləmi öyünür və fəxr edir?

Əyyub Abbasov öz romanında bax bu haqlı sualların cavablarını istəyirdi.

Romanda bir obrazın dili ilə deyilən sözlərə diqqət yetirin: "Sözümün canı bundadır ki, gərək Şimal tərəfdən üstümüzə axıb gələn selin qabağını alaql! Bəli, bulanıq selin..." Çox cəsarətlə qələmə alınan bu sözlərdə yazıçı hansı mətləbləri pıçıldayırdı, indi məlumdur. O bəlanın qarşısı alınmadı. Bunun da hesabına Zəngəzurdə bolşevik bayrağı altında talanlar başlandı. Və o talanların da nəticəsində Zəngəzur ermənilərin pəncəsinə keçdi. Kitabda belə bir haşiyə var: "İndi bizim yerlərdə yazdır, çöl-bayır göyərüb, ağaclar yarpaqlayıb, çayın, bulaqların qıraqlarında yarpızlar baş qaldırıb. Eh, görəsən mənim ev-eşiyim hansı zalıma qismət oldu? Görəsən qızılgüllərimi qırıb tələf eləmədilər ki? Biz kəndə qayıtsaq, ermənilər hər kəsin evini, torpağını özünə verəcəklərmi?... Andronik kökümüzün üstündə od qaladı. Allah bəislərin evini başına uçursun. Axı biz ermənilərə nə eləmişdik? Niyə məxluqu yerindən, yurdundan elədilər.?!"

Adamın inanmağı gəlmir ki, bu sözlər 1919-cu ilin aprel ayında səfalət içində yaşayan bir insanın dilindən qopur. Çünki indi qaçqın və didərgin həyatı yaşayan 1 milyondan artıq soydaşımızın ürəyi məhz belə ağrı-acı içində döyünür.

Yekun olaraq onu qeyd edək ki, "Zəngəzur" əsəri sovet rejiminin tüğyan etdiyi dövrlərdə yazılmış və işıq üzü görmüşdür. Təbii ki, burada bir çox mətləblər tam açıqlana bilməzdi. Amma, bununla belə roman erməni vəhşiliklərini, qırğın və talanlarını bədii boyalarla inandırıcı şəkildə oxucu kütlələrinə çatdırmaq baxımından çox qiymətli dir. İndiki dövrümüzdə belə bədii əsərlərin meydana çıxmasına ciddi ehtiyac duyulur...

* * *

VEDİ HADİSƏLƏRİ...

Vedi rayonundakı Şirazlı kəndinin sakini Əkbər Əliyevin söylədiklərindən: (Qələmə alanı Zeynal Vəfa. "Azərbaycan" qəzeti 5 aprel 2001-ci il):

-1919-cu ilin sonu, 1920-ci ilin əvvəlləri idi. Təpədən dırnağadək silahlanmış ermənilərin Vedi rayonunun Şahablı zonasına qəfil hücumu barədəki acı xəbər əsəblərimizi yerindən oynatdı. Heyrətdən damarlarımızda qan dondu. Təsəvvür edin ki, ermənilər zonada 8 kəndin bələkdəki körpələrindən tutmuş ağsaqqallarına, ağbirçəklərinədək bütün əhalisini binalara doldurub, qapılarını kilidləyib, benzin səpərək od vurub amansızcasına yandırmışlar. 8 kəndin əhalisindən 1 nəfər belə sağ qalan olmamışdır. Mən törədilmiş faciəni bir neçə gündən sonra öz gözlərimlə gördüm. Evlər, həyətlər, küçə və meydançalar dəriləri yanıb tökülmüş bədənlər, sümükləri görünən quru skletlər, doğranmış qollar, ayaqlar, kəsilmiş başlar sərgisinə dönmüşdü. Biz iblisə lənət oxuyuruq. Ancaq heç kəs bilmir ki, hardadır iblis dediyimiz o mürdar məxluq. Mən deyirəm: harada daşnak təbiətli bir erməni varsa, onun içindədir iblis. Dahi Cavidimiz hədəf deməyib ki:

İblis nədir? Cümlə xəyanətlərə bais,

Ya hər kəsə xain olan insan nədir? İblis!

Ermənilər azərbaycanlıları son nəfərinədək qırmağı əsas vəzifə kimi qarşıya qoymuşlar. Onlar 1920-ci ildə Vedi rayonunun Yuxarı və Aşağı Şahablar, Çanaqçı və Birəli kəndlərində də dəhşətli qırğınlar törətdilər. Əhalini ucdantutma qılıncdan keçirdilər. Qadınları lüt soyundurub ərlərinin və uşaqlarının gözləri qarşısında oynamağa məcbur etdilər. Bələkdəki körpələri nizələrinə keçirib yanan tonqala tutdular, bütün evlərə od vurub yandırdılar. Təkcə Çıgın zonasında 22 kəndi yerlə yeksan etdilər. Bu namərdlər sürüsünün vəhşi hücumlarından canlarını güc-bəla ilə qurtaranlar Vedi rayonunun mərkəzi sayılan eyni adlı kənddə sığınacaq tapdılar. Söz yox ki, əliyanlın dinc əhali təpədən-dırnağa silahlanmış erməni ordusunun qarşısında duruş gətirə bilməzdi. Elə buna görə də ermənilərin vəhşiliyindən cana doyub, öz doğma ocaqlarından didərgin düşmüş Əzizkənd, Yuxarı və Aşağı Ernik,

İnqala, Xortum, Xınıd, Qaratorpaq, Təzəkənd, Qaraqoyunlu, Yuxarı və Aşağı Dəhnəz, Göl, Daşnov, Xosrov, Keşdağ, Külüz, Kotuz və Qarabağlar kəndlərinin ağsaqqalları yığışib məsləhət etdilər və belə bir qənaətə gəldilər ki, vedililərlə birləşib Abbasqulu bəy Şadlinskiyin rəhbərliyi altında ermənilərə qarşı haqq mücadiləsinə qalxsınlar. Qalxdılar və onların bu mübarizəsi uzun müddət davam etdi.

Əhalinin silah-sursatı artıq qurtarmaq üzrə idi. Belə ağır bir vaxtda ermənilərin Vanski polkunun Vediyyə növbəti hücumu əhalini çıxılmaz vəziyyətdə qoydu. Türk qanına yerikləyən vəhşi erməni quldurlarının qarşısında duruş gətirə bilməyəcəyini görən əliyalın əhali öz din qardaşlarının köməyinə sığınmaq üçün İrana tərəf üz tutdu. Lakin İran sərhədçiləri Ərəblər körpüsünün qarşısında Ərəbzəngi kimi dayanıb onları içəri buraxmadılar. Biçarə yurddaşlarımız ağır faciələr burulğanına düşmüşdü. Arxadan onları ermənilər güllə-baran edir, qarşıda isə sərhədçilər sıxışdırırdılar. Yüzlərlə günahsız azərbaycanlı, xüsusən qadınlar və qızlar şərəf və ləyaqətləri erməni quldurları tərəfindən tapdalanmasın deyə, özlərini Arazın coşğun dalğalarının qoynuna atıb məhv etmək məcburiyyətində qaldılar. Biçarə analar körpələri düşmən süngüsünə keçirilməsin deyə, onları fəryad qopara-qopara Araza tullayırdılar. Əgər Abbasqulu bəy Şadlinski özünü vaxtında yetirməsəydi, bəlkə də 10 minlərlə günahsız insan son nəfərinədək erməni güllələrinin qurbanı olacaqdı. O, mauzerini çıxarıb İran zabiti nişan aldı. Zalımlıqda ermənilərdən heç də geri qalmayan bu daşürəkli zabitin qan içində yerə yığılması ilə Ərəblər körpüsünün açılması bir oldu. Əhali böyük axınla İran tərəfə keçdi...

Əkbər dayı birdən-birə susub gözlərini məchul bir nöqtəyə zillədi. Sanki o, öz xatirələr dünyasına baş vurub nəyi isə çıxarmaq istəyirdi. Kövrəlmişdi. Kirpiklərində göz yaşları aydın görünürdü.

--O günləri xatırlamaq mənim üçün ağırdır, oğul -dedi -mən və 14 nəfərlik ailəmiz qanlı-şaxtalı qışı İran tərəfdə, uçuq-sökük, xaraba bir dəyirmanda keçirdik. Soyuq iliklərimizə işləyirdi. Altımıza salmağa quru bir həsir, bürmələnməyə bir yorğan belə yox idi. Bir tərəfdən də yoxsulluq, aclıq, xəstəlik. İnsanlar içində kim-

səsizlik əzabına düşər olmuşduq.

Təsadüfi deyildir ki, qışın sonunadək 14 nəfərlik ailəmizdən cəmi 3 nəfər qaldı. Üç ay ərzində ailəmizin 11 nəfər üzvü o dünyaya köçdü. Ümumiyyətlə, İran tərəfə keçmiş əhalimizin yarısından çoxu aclıq və xəstəlik üzündən qırılıb məhv oldu. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yenidən öz doğma yurd-yuvamıza qayıtdıq. Ancaq bizi qarşılayan yalnız yanıb külə dönmüş kəndlər və uçulub dağıdılmış evlər oldu. Qollarımızı çırmayıb özümüzlə yeni sığınacaqlar düzəltməyə başladıq.

--Eh, oğul, --ermənilər vəhşilik və namərdlikdə, satqınlıq və riyakarlıqda Yer kürəsində əvəzi olmayan millətdir, --deyə Əkbər dayı dərinə bir ah çəkib söhbətinə davam etdi. -Onlar iblisin törəmələridir. Xülasə sovet hökuməti gəldi, elə bildik ki, ermənilər dillərini dilçəklərinə mismarlayıb öz yerlərində oturacaq, bizə olan köhnə ədavətlərindən əl çəkəcəklər. Heç demə onlar bizə olan nifrətlərini ürəklərinin ən dərin qatlarında gizlədibləmiş. 1937-ci ilin qışında bütün var-yoxlarını əllərindən alıb, ev-eşiklərindən didərgin saldıqları 30 min kürdü zorla yük qatarlarına doldurub Qazaxıstana sürgün etdilər. Belə bir faciənin nə vaxtsa bizi də haqlayacağı şəksiz idi. Başımızı aşağı salıb həyəcan içində həmin faciəli günü gözləyirdik. Çünki Kremlin baş kürsülərindən birində bütün "yan"ların dayağı, türk dünyasının qatı düşməni Mikoyan əyləşmişdi. Məhz onun köməyi ilə ermənilər 1948-ci ildə SSRİ rəhbərliyinin qərarı ilə, dövlət səviyyəsində azərbaycanlıların öz tarixi torpağı olan Qərbi Azərbaycandan kütləvi deportasiyasına nail oldular. Ermənilər qardaşı qardaşdan təcrid etmək üçün Qərbi Azərbaycandan olan qan qardaşlarımızı Azərbaycana yox, Rusiyanın müxtəlif guşələrinə sürgün edirdilər. Ermənilərin bu çirkin xislətindən xəbər tutan Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Mircəfər Bacırov dərhal Stalinlə əlaqəyə girib ermənistanlı azərbaycanlıların Rusiyaya yox, Azərbaycana köçürülməsinə razılıq aldı. Ermənilər bizi kürdlərdən daha ağır vəziyyətə saldılar. Var-yoxumuz əlimizdən alındı. Ağır təhqirlərə qala-qala öz doğma yurd-yuvamızdan didərgin düşdük.

1950-ci il dekabrın son günü indiki Biləsuvar rayonuna yetişdik. Məlumdur ki, bizim kimi dağ adamları üçün isti iqlimə

malik torpaqlarda ömür sürmək imkan xaricində idi. Elə bu səbəbdəndir ki, köçkünlərin böyük bir qismi qısa bir zaman çərçivəsində ağır xəstəliklərə düşər olub, dünyasını dəyişdi. Az-çox sağ qalanları isə yenidən öz köhnə ata-baba torpaqlarına-Ermənistana üz tutdu. Ancaq nə ev-eşiyimizi özümüzlə qaytardılar, nə həyət-bacamızı, nə də torpaq sahələrimizi. Qaldıq quru düzdə.

O vaxt ermənilər ölkənin hər yerində türklər və azərbaycanlılar əleyhinə geniş əks-təbliğat kampaniyası aparırdılar. Onlar kolxoz və sovxozları, fabriklər və zavodları, ali və orta tədris müəssisələrini gəzir, əhaliyə üzərində "Hayjoqovat", yəni erməni xalqı, niyə yatmışınız, Naxçıvan da, Qarabağ da sizinkidir" -sözləri yazılmış kağız paylayırdılar. Ermənilər həmin vaxt Erevanda, Daşdıda, Vedidə bütün Azərbaycan qəbiristanlıqlarını dağıdıb yerlə-yeksan etdilər. Həmin məzarlıqların yerində yaşayış binaları ucaldılar, park saldılar, özləri üçün həyətyanı sahələr düzəldilər. Onlar hər yerdə azərbaycanlıları ağır təhqirlərə məruz qoyur, hədə-qorxu gələrək deyirdilər: "Türklərin ermənilərin başına gətirdikləri müsibətlərdən yüz qat artığını biz sizin başınıza gətirəcəyik. Sizi yurd-yuvasız qoyacaq, kökünüzlə balta çalacayıq. Çünki bizim arxamızda Rusiya kimi nəhəng bir dövlət dayanıb. Onlar bizim qan, din və əqidə qardaşlarımızdır".

1988-ci il mart ayının ortaları idi. Ermənilər üstü çaylaq daşları ilə dolu 50-yə yaxın yük maşını ilə yaşadığımız Şirazlı kəndinə daxil oldular. Maşınların üstündə 600-ə yaxın erməni var idi. Onlar daşlarla evlərin qapı və pəncərələrini vurub dağıtdılar. Çəliyinə dirsəklənib divar dibində oturmuş günahsız bir qoca ilə, küçədə oynayan bir uşağı daşla vurub öldürdülər. Onlar: "Rədd olun bizim torpağımızdan" -deyə qəzəblə qışqırır, bizi təhqir edirdilər. Elə həmin gün 700 ailə öz doğma kəndini tərk etmək məcburiyyətində qaldı. 8 ay Türkiyə sərhəddində çadırlarda yaşadılar. Erməni quldurlarının bu vəhşiliyinə son qoyub, haqq və ədaləti bərpa etmək üçün ölkə rəhbəri Mixail Qorbaçova minlərlə teleqram vursaq da, heç bir faydası olmadı. "İt itin ayağını basmaz" kəlamı əbəs deyilməyib. Ermənilərin 200 ildən bəri başımıza gətirdiyi sonsuz müsibətlər, torpaqlarımızın işğalı, soyqırımı və deportasiyalar məgər şimal havadarlarının köməyi ilə olmayıbmi?

Əkbər dayı dərindən bir ah çəkib yenə sözüne davam etdi: -- Həmin il noyabrın 20-də səhər-səhər Vədi rayon partiya komitəsinin katibi Osipyən rayon prokuroru Adamyanla birlikdə Şirazlı kəndinə gəldi. Məni çağırdılar. Dedilər kəndin ağsaqqalısən, sən sözündən çıxmazlar, get camaata de ki, öz ev-eşiklərinə, yurd-yuvalarına qayıtsınlar. İndən belə onlara güldən ağır bir söz deyən olmayacaq. Dəliqanlılar isə öz haqlı cəzalarını alacaqlar. Nə bilim, onları adam bildim, sözlərinə inandım. Kənddə qalmış bir dəstə ağsaqqalla Şirazlıdan didərgin düşmüş əhalinin yanına getdik. Dilə tutub bir təhər geri qaytardıq. Onu da deyim ki, əhali kəndi tərk etdikdən sonra ermənilər onların evlərini uçurub dağıtmış, kənddə qalmış şəxsi avtomaşınlarını od vurub yandırmış, divarlarının daşlarını belə söküb aparmışdılar. Ancaq əhali heç nəyə məhəl qoymadan qollarını çırmayıb dağılmış evlərini yenidən bərpa etməyə başladı. Heç demə ermənilərin fikri başqa imiş. Əhali kəndə qayıdandan 10 gün sonra, yəni noyabrın 30-da səhər saat 10-da katiblə prokuror 100 nəfər əli silahlı erməni ilə başımızın üstünü aldılar. Camaatı zorla evlərindən çıxarıb meydana topladılar. Əhalinin əynindən təzə paltarları, qadınların barmaqlarından qızıl üzükləri, qollarından bilərzikləri, qulaqlarından sırğaları dartıb çıxartdılar. Hətta üzüyü asanlıqla çıxartmaq üçün bəzi qadınların barmaqlarını belə bıçaqla kökündən kəsirdilər. Sonra isə 700 evin sakinlərini kənd klubuna doldurdular. Məqsədləri klubun ağzını bağladıqdan sonra binaya od vurub içindəki adamlarla birlikdə yandırmaq imiş. Lakin gözlənilməz bir təsadüf əhalini bu böyük faciədən xilas etdi. Heç demə ermənilərin çirkin niyyətindən xəbər tutan kənd məktəbinin müəllimi Fəxrəddin bir gün əvvəl gizli yollarla xəlvəti Sədərək rayonuna gəlmiş və gözlənilən fəlakət haqqında Naxçıvan rəhbərliyini xəbərdar etmişdi. Naxçıvandakı hərbi hissənin qoşunları tank və BTR-lərlə özlərini yetirib hadisə yerinə gəlməsəydilər, söz yox ki, indi kəndin bütün əhalisi yandırılıb külə döndərilmişdi. Onlar kənd əhalisini azğınlaşmış bu cəlladlar sürüsünün caynaqlarından zorla xilas edib Şərur rayonuna gətirdilər. Bir müddətdən sonra isə qaçqınların hərəsi respublikamızın bir güşəsində məskunlaşdı. Mən də ailəmlə birlikdə Biləsuvar rayonuna gəldim. Ancaq quru

canımı götürüb gəldim. Hamı kimi mənim də bütün var-dövlətim düşməyə qaldı. Öz əllərimlə ucaldıb ərsəyə gətirdiyim beşotaqlı mənzilim, bir sürü mal-qaram, əmanət bankında 20 min manat pulum, evimin qiymətli əşyaları, neçə-neçə xalı-xalçam...

Eh, oğul, dediklərim "Böyük Ermənistan" xülyalı ermənilərin başımıza gətirdikləri ağlasığmaz vəhşiliklərin yalnız cüzi bir hissəsidir. Özündən başqa heç kəsi bəyənməyən bu çirkin xislətli millətin son iki əsrdə törətdiyi faciələri unutmağa bizim mənəvi haqqımız yoxdur. Unutqanlıq xalqı fəlakətə aparan yoldur. Türk dünyasına və onun ayrılmaz bir parçası olan biz azərbaycanlılara daim düşmən gözü ilə baxan və bu gün halal torpaqlarımızın 20 faizini işğala məruz qoymuş, Dağlıq Qarabağımızı ələ keçirmək üçün dəridən-qabıqdan çıxan bu vəhşi millətin haqq və ədalət divanı qarşısında dayanacağı gün uzaqda deyil.

XOCALI QƏTLYAMI

(1992)

"Utanmasan oynamağa nə var ki!"

Atalar sözü.

Ermənilərin vəhşi xislətləri ilə yaxından tanış olduqca, onlar barəsində düşündükcə, qeyri-ixtiyari dilə gəlirsən; İlahi, nə üçün yaratdın bu zümrəni? Bələmi göndərdin Azərbaycan xalqına, yaxud bütövlükdə türk dünyasına, yer üzünün insanlarına? Axı zaman-zaman ermənilər tərəfindən qırılan, ağır işgəncələrə məruz qalan, ev-eşikləri, torpaqları əlindən alınan insanların nədir günahı? Bütün bəşər tarixini, bütün millətləri, xalqları saf-çürük etsək belə, bu cür çirkin əqidəyə, məkrli niyyətlərə mübtəla olmuş ikinci bir millət, xalq təbii ki, görə bilmərik. Görünür bu zümrənin xamırı araqarışdırmaqdan, ikiüzlülükdən, hiylədən, qandan yağrulub. Mənəviyyatlarındakı boşluq, əqidələrindəki sürüşkənlik, düşüncələrindəki darlıq, tamahlarındakı iştah, qabiliyyətlərindəki qabiliyyətsizlik onları tarix boyu güclülərin qoltuğundan asılmağa, hakim dairələrin, iqtidarların alətinə çevrilməyə vadar etmişdir. Söz yox ki, belə xarakterlərə malik insanlar toplusu nə sivil xalq ola bilər, nə də onun sivil dövləti qurula bilər. Onların zorən, başqalarının torpaqları hesabına yaratdıqları dövlət də

daim asılı vəziyyətdə qalar, əmrlər quluna çevrilər.

Ulu və böyük tarix sübut edib ki, məsum insan qanları, insan sümükləri üzərində yaradılan dövlətin nə bu günü, nə də sabahı ola bilməz. Belə millət və belə millətin qurduğu, yaratdığı dövlət də nə zamansa tarix səhnəsindən silinəcəkdir... Amma min təəssüflər olsun ki, bəşəriyyət üçün bəlaya çevrilən belə zümrələr öz varlıqları ərzində qırğından, qan-qadadan qalmır, fürsət düşən kimi canavarlıqlarını bürüzə verirlər.

Əvvəlki səhifələrimizdə qısa da olsa göstərdik ki, ermənilər tarixin ayrı-ayrı dövrlərində həm Azərbaycana, həm də indi Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycan ərazilərinə köçürülərək yerləşdirilmiş, başlarına yaxşıca sığal çəkilmiş, himayə edilmişdir.

Məlum olduğu kimi ən böyük köçürmələr isə Rusiya və İran dövlətləri arasında bağlanan 1813-cü il Gülüstan və 1828-ci il Türkmənçay sülh müqavilələrindən sonra olmuşdur. İlk erməni əyaləti də məhz bu məkrli köçürmələrin nəticəsində 1928-ci il müqaviləsindən az sonra Azərbaycan şəhəri olan İrəvan və onun ətrafında yaradılmışdır. Azərbaycan xalqının əsl bəlaları da o dövrlərdən başlanmışdır. Az da olsa bu bəlalar barədə, soyqırımları barədə söhbət açdıq.

Açdığımız söhbətlər heç də faciələrin hamısı deyildir. Onları bütövlükdə əks etdirməyə qalın-qalın kitablar gərəkdir. Amma bu kədərli sözüümüz-söhbətimiz daha bir faciə-qətlyam haqqındadır. O, Xocalı soyqırımıdır.

70 illik sovet rejimində qınlarına qısılan, lakin gizli fəaliyyətlərindən zərrə qədər qalmayan ermənilər 1988-ci ildə vulkan tək püskürdülər. İç üzləri göründü, çirkin niyyətləri aşkarlandı. Azərbaycandan yeni ərazi iddiasına düşən, Dağlıq Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək istəyən qonşularımız "ənənəvi dostlarına" arxalanaraq məqsədlərinə çatmaq üçün hər vasitəyə əl atdılar. Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan kəndləri bir-birinin ardınca boşaldıldı, nə qədər faciələr baş verdi. İnsanlar öz doğma yerlərində qaçqına, məcburi köçkünə çevrildilər. Atalar yaxşı deyib: "Utanmasan oynamağa nə var ki!". Bu ermənilər də utanmadan, qızarmadan "Qarabağ bizimdir" dedilər. Moskvadakı arxaları da onların səsinə gah gizli, gah da aşkar hay verdilər,

dəstəklədilər, hətta üstümüzə qışqırdılar. Və beləliklə də Xocalı faciəsi reallaşmağa, yaxınlaşmağa başladı.

Xocalı şəhəri Dağlıq Qarabağın ərazisində yerləşirdi. Şəhərdə təqribən 7 min əhali yaşayırdı. Hamısı da azərbaycanlı idi. Düşməndən qorxmayan, çəkinməyən insanlardı...

1988-ci il sentyabrın 18-də Xankəndində mitinqə toplanmış ermənilər Xocalıya hücum etmişlər. 10-12 mindən az olmayan erməni dəstələri Dağlıq Qarabağdakı azərbaycanlılar yaşayan bu şəhərə göz dağı verməyə tələsirdilər. Düşmən Xocalının ətrafındakı bir neçə binanı, ot tayalarını yandırmış, bir neçə şəhər sakini yaralanmışdı. Amma bu mübarizəyə əvvəlcədən hazır olan Xocalı camaatı, xüsusilə gənclər mütəşəkkil surətdə müdafiəyə qalxmış, ermənilərin sayca artıq olan qüvvələrinə ciddi zərbələr endirərək qaçmağa məcbur etmişlər. Ermənilər arasında böyük tələfat olmuşdur. Ertəsi gün ermənilər hay-küy qaldıraraq bildirmişlər ki, Xocalıda dinc erməniləri qırıblar... Həyasızlığın, yalanın da bir həddi olar axı. Xocalılılar əslində özlərini qəhrəmanlıqla müdafiə etmişlər. Onlar heç kimi qırmaq fikrində olmamışlar.

Ermənilər bu məğlubiyyəti unutmayaraq Xocalı əhalisindən qisas almağa daim fürsət, məqam aramışlar. Xocalı isə 1991-ci ilin noyabrından tam blokada vəziyyətinə salınmışdı. Dinc əhalini şəhərdən köçürmək üçün o zamankı Azərbaycan rəhbərliyi də heç bir əməli tədbir görmürdü. Bu fürsəti, məqamı ötürməyən qana susamış ermənilər 1992-ci il fevral ayının 26-da gecə blokada şəraitində inləyən, köməksiz Xocalı şəhərinə güclü hücum keçdi. O vaxt Xankəndində yerləşən 366-cı rus alayının əsgərləri və müasir texnikası da Xocalıya hücumda iştirak etdilər. Bir gecədə şəhərdə dəhşətli qətləyən törəndi, ağlasığmaz vəhşiliklər həyata keçirildi. Beləliklə, daşürəkli ermənilərin zaman-zaman başımıza gətirdikləri soyqırımlara biri də əlavə olundu: Xocalı qətləyən!

Azərbaycan xalqının həyatında yeni bir qara səhifə yarandı. XX əsrin ən böyük faciələrindən biri baş verdi. 1 gün ərzində 613 nəfər Xocalı sakini qətlə yetirildi. Onlardan 106-sı qadın, 59 nəfəri uşaq idi. 56 nəfər ən ağır işgəncələrlə öldürüldü. Bəzilərini diri-diri yandırdılar. Bəzilərinin bədən üzvlərini kəsmiş, başlarının dərisini soymuşlar. Bir çoxunun gözlərini çıxarmışlar. 1000-dən çox

Xocalı sakini-qadın, qoca, uşaq əsir götürülmüşdür. Neçə-neçə Xocalı sakini qaçıb canlarını qurtarmaq istərkən soyuq, qarlı yollarda donub məhv olmuş, yaxud da erməni gülləsindən yan ötə bilməmişdir. Böyük bir şəhər bir neçə saatin ərzində yerlə-yeksan olmuş, əhalisi qırılıb çatılmışdır. Xocalı adlı şəhər yer üzündən silinmişdir. Budur ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər, soyqırımları, qətlyamlar. Budur "məzlum", "yazıq", "biçarə" ermənilərin əsil siması, əsil iç üzü... Və budur unutmazlığımızın acı nəticələri. Demək, xalqımızın başına gətirilən müsibətləri, soyqırımlarını yazmaq, danışmaq, nəsildən-nəsilə çatdırmaq təkcə tarixi öyrənmək olmamalıdır. Bunlar düşünmək, daşınmaq, gələcəyə baxmaq üçündür, nəticə çıxarmaq, ibrət almaq üçündür. Bir də ki, unutmazlığımızı tamamilə yox etmək üçündür. İndiki nəslimizin gözü qabağında olan Xocalı faciəsinə hamımız şahidik. Bu ağır faciə qəlbimizə, düşüncəmizə hakim kəsilməli, bir an bizi tərk etməməli və rahat buraxmamalıdır.

Qəlbimi sızladıb göynədən Xocalı dərdi misralara çevrilərək bu kağızlar üzərinə süzülmüşdür...

O, XOCALIDIR!

Dərdlər yarışında ən uca dağdır,
Dərdini ellərə bəyan eyləyin.
Talanmış ocaqdır, qurumuş bağıdır,
Nələsin ulduza, aya söyləyin.

* * *

Söyləyin cahanda yox belə dəhşət,
Bir gündə kəsilən minlərlə başlar...
Qırılan körpələr, o qanlı vəhşət
Biganə dünyanı necə bağışlar?

* * *

İblis xislətlilər "göz yaşı" tökür,
Məkrini dünyaya sırıyır müdam.
Əl atıb çürümüş palanlar sökür,
Qovrulur içində, mat qalır adam.

* * *

Saxta soyqırımlar cırır yaxasın,
Yalanlar dünyada yeriməkdədir.

Qonşumuz bu yolda satır çuxasin,
Beləcə aləmi sərimekdədir.

* * *

Amandı, qardaşlar, ayılın, görün,
Sanmayın bunları adi zarafat,
Qaldırın haqq səsin, bu Yerin, Göyün,
Birləşin bu yolda, durun farağat.

* * *

Bu gün vaxtı deyil sərvət yığmağın,
Erməni çağatək bələklənibdi.
Bu gün vaxtı deyil gendə durmağın,
Dünyanın başına kül ələnibdi.

* * *

İşlək beyinləri, yazan əlləri,
Arayıb, axtarıb çox etməliyik.
Bəşəri çaşdıran hədyan dilləri,
Özümüz birləşib yox etməliyik.

* * *

Biz də zəhmət çəkək, biz də söz deyək,
Haqq girsə ortaya, düşmən dalıdır.
Namərd qonşulara indi döz deyək,
Soyqırım vardısa, o, Xocalıdır!

* * *

Qeyd: "Yaycı soyqırımı" kitabının I bölümünü yazarkən Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı, "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı ilə yaradılan dövlət komissiyasının üzvü Vasif Talıbovun "Deportasiya tarixi və Naxçıvan" mövzusunda məruzəsindən ("Şərq qapısı" qəzeti. 28 mart, 1998-ci il), "Azərbaycan" və "Şərq qapısı" qəzetlərinin 2001-ci il mart və aprel tarixli saylarındakı məqalələrin fakt və rəqəmlərindən istifadə edilmiş, bəzi yazılar isə qismən olduğu kimi verilmişdir.

Bunun üçün yazı müəlliflərinə minnətdarlığımı bildirirəm.

II BÖLÜM

ƏN BÖYÜK QƏTLYAM-- YAYCI SOYQIRIMI

Kəndim mənim, yurdum mənim!

Yaycı mənim doğulduğum, boya-başa çatdığım və yaşadığım kənddir. (Müəllif)

Gözümü açandan nənələrimizdən, babalarımızdan dəfələrlə eşitmişdim ki, 1918-ci ildə bu kəndi ermənilər dağıdıb, əhalisini qılıncdan keçirib, hamilə qadınların qarnını yırtıb, döşlərini kəsiblər. Səhsiz-hesabsız körpəni süngülərinin uclarına keçiriblər. Yüzlərlə qız-gəlin, uşaq, qoca erməni qəsbkarlarından canlarını qurtarmaq, İrana keçmək istərkən Arazın coşğun sularında qərq olub... Bir sözlə, o vaxt kəndimiz öz varlığının ən faciəli, ən dəhşətli günlərini yaşamışdı. Yaycıya necə deyərlər dağ çəkilmişdir. Uzun illər keçməsinə baxmayaraq o faciənin, o qətlyamın tüstüsü hələ çəkilib getməmişdi. Dərin yaralar hələ də sızılamaqda idi... Kənddə elə bir ailə, elə bir ev tapmaq olmazdı ki, o, erməni qırğınından kənarda qalsın. Hər evə zərbə dəymiş, hər ailədə ölüm-itim olmuşdur. Çox ev dağılmış, çox ev yanıb külə dönmüşdür.

Amma təəssüflər olsun ki, ermənilərin xalqımızın başına gətirdiyi neçə-neçə belə soyqırımı kimi Yaycı qətlyamı da Sovet dövləti zamanı büsbütün unuduruldu. Elə böyük, dəhşətli faciələrin sadəcə bir qrup dəliqanlı erməninin şiltaqlığı olduğunu inandırmağa çalışdılar. Bəlkə də belə unutqanlığımızdandır ki, o vaxtlar Yaycı soyqırımının canlı şahidlərinin söhbətlərini fərqi-mizə varmadıq, "bunlar nə vaxtsa gərəyimiz olar" deyə qeydlər götürməyə belə əhəmiyyət vermədik. Və bu gün həmin mövzu öz aktuallığı və son dərəcə vacibliyi ilə gözümüz önündə duranda təbii ki, konkret faktlar və rəqəmlər kasadlığı özünü büruzə verdi. O vaxtlar fakt və rəqəmlər əldə etmədiyimizə görə az peşman olmadıq... Bir də axı Sovet rejimi bizləri elə tərbiyə etmişdir ki, "ermənilərlə azərbaycanlıların dostluğunun" gələcəkdə pozulacağı heç ağımıza da gəlməzdi...

1988-ci ildən başlanan hadisələr, daha doğrusu ermənilərin

öz iç üzlərini, əsl xislətlərini büruzə vermələri bizlərə artıq çox şeylər anlatdı. Və mən deyərdim ki, hər bir azərbaycanlıyı tamamilə ayıldı, silkələdi. Demək erməni ermənidir!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" 18 dekabr 1997-ci il və "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanları bütün xalqımızı hərəkətə gətirdi və başımıza gətirilmiş müsibətlər barədə ciddi düşünməyə vadar etdi. Hər kəs öz gücü, öz imkanı dairəsində nəşə etməlidir. Nəşə etməlidir ki, xalqımız bir də o ağır faciələri yaşamınsın. Nəşə etməlidir ki, yağ düşmənin bizə qarşı yönəlmiş həmlələrinin, hər cür gizli və aşkar qəsdlərinin qarşısı qətiyyətlə alın-sın. Unutmamalıyıq ki, düşmənə, düşmən gücü göstərilməlidir!

...Mən də bir Azərbaycan övladı kimi bu kitabı yazmağı özümə şərəfli borc sandım...

Amma bir qədər əvvəl qeyd etdiyim kimi Yaycı soyqırımının canlı şahidlərini (yəni o dövrdə müəyyən yaş həddinə çatmış insanları) görə bilmədim. Onların demək olar ki, hamısı dünyalarını dəyişib. (Allah hamısına rəhmət etsin) Lakin əliboş da qalmadım. Kəndimizin hazırda yaşayan sakinləri, xüsusilə yaşlı sakinləri ilə görüşdüm. Və onlardan eşidib bildiklərini qələmə aldım. Kiminlə görüşdümsə, kiminlə söhbət etdimsə ilk öncə Andronikdən söz açdılar, onu lənətlədilər. Çünki, Yaycı soyqırımını məhz Andronik və onun quldur dəstələri törətmişdi.

ANDRONİK KİMDİR?

Bu barədə bir qədər söhbət açmaq yerinə düşər.

Andronik Ozanyan 1865-si ildə Türkiyədə anadan olmuşdur. Türk ordusunda xidmət etmiş, böyük zabit rütbəsinə yüksəlmişdir. O da digər ermənilər kimi "böyük Ermənistan" yaratmaq "xəstəliyinə tutulmuş", ordudan qaçaraq özü kimin millətçi soydaşlarını başına toplamış, iğtişəşlər törətmiş, terrorçuluqla məşğul olmuşdur.

1890-cı ilin əvvəllərində Türkiyədə yaşayan ermənilərin türk xalqına qarşı millətçi hərəkatı getdikcə genişlənib Şərqi Türkiyəni

bürüdü. Sasun, Muş, Van, Ərzurum, Qars və digər ətraf vilayətlərdə vəziyyət xüsusilə gərginləşmişdi. Gecə səhərədək türk kəndləri gülləyə tutulur, gündüzlər çiyini tüfəngli ermənilər vahimə yaratmaq üçün at belində kəndlərdə gəzişirdilər. Bu hərəkət bir neçə il davam etmişdir.

Erməni hərəkətini yatırmaq üçün kəndlərdə sakitliyi bərpa etmək üçün Sultan Əbdül Həmid Sasuna böyük miqdarda hərbi və polis dəstələri yeritdi. Polis komissarı Hüsnü bəy əvvəl qiyamçıları silahlarını yerə qoymağa çağırdı və barışıq aparmağı təklif etdi. Onun təklifini rədd etdilər.

1894-cü il yanvarın 13-də güclü atışma oldu. Daşnaq dəsdlərinə başçılıq edən Axpur, Serop və Gevorq öldürüldü. Bu vaxt Andronik Ozanyan erməni hərəkətinə başçılığı öz üzərinə götürdü. Sonra türk və kürd kəndlərinə qanlı divan tutmağa başladı. Muş, Sasun, Van, Bitlis, Ərzurum vilayətlərinin müsəlman əhalisi çıxılmaz vəziyyətdə qalmışdı. Qiyamçılar silahı yerə qoymur, kəndləri dağıdır, adamları qırırdılar. Komissar Hüsnü bəyin tapşırığı ilə Andronikin gizləndiyi yer aşkar edildi və fevralın 21-də onu həbs etdilər. Ermənilərin "milli qəhrəmanı" deyə göylərə qaldırdıqları "Qanlı köpək" yalvarıb-yaxardı və canını qurtarmaq üçün hər cür alçaq dona girməyə çalışdı. O, hətta murdar, qanlı əlini müqəddəs Qurana basıb and içdi ki, silahı yerə qoyub Türkiyədən gedəcəkdir. Hüsnü bəy onun andına inanıb azad etdi. Lakin yanlış idi. Andronik buradan Unana gəldi. Onun gəlişi ilə Unan erməni qiyamçılarının qanlı yuvasına çevrildi. Ermənilər Sasun dövləti yaratmaq üçün son damla qanlarını axıdacaqlarına and içdilər.

O gündən başlayaraq Andronikin tabeliyindəki dəstələr Unanda və Sasun ətrafında olan türk kəndlərini dağıtdı, yüzlərlə insanı ev-eşiyindən didərgin saldı. Şiddətli döyüşlər ətraf əraziləri də əhatə etdi...

Andronikin qüvvələri getdikcə zəifləyirdi. O özünün ələ keçəcəyindən qorxaraq başının dəstəsi ilə Bolqarıstana qaçmağa müvəffəq oldu. Bərk ayaqda öz xalqını da qoyub qaçan, cilddən-cilidə girən bu canavartəbiətli insan xeyli müddət Türkiyədən kənardə yaşadı. Türklər əleyhinə, Türkiyə əleyhinə fəaliyyətindən də qalmadı. Bu həya ilə yenidən "dost" sifəti ilə Türkiyəyə qayıdıb

Ənvər paşanın yanında oldu. Bildirdi ki, ruslar türk torpağına hücum etsə ilk növbədə bundan ermənilər əziyyət çəkəcəkdir. Ona səlahiyyət verilərsə, ermənilərdən bir ordu yaradar və türk sərhədlərini rusalardan qoruyarlar. Ənvər paşa Andronikə inandı, ona "paşa" titulu verib şərq cəbhəsində yaranacaq erməni hərbi dəstələrinə baş komandan təyin etdi.

Andronik Sasuna gələcək keçmiş döyüşçüləri başına yığdı və müşavirə çağırdı. Yenidən Şərqi Türkiyə torpaqlarında erməni qiyamları qaldırıldı, iğtişələr törədildi.

1914-cü ilin oktyabr ayında başlanan erməni qiyamını Rusiya sevinclə qarşıladı. Çar II Nikolayın yanına kömək məqsədi ilə gedən Andronik Ozanyana general rütbəsi verib cəbhə xəttinə baş komandan təyin etdi.

1915-ci ilin yanvarında Qafqazda yerləşən rus ordusu hazır vəziyyətə gətirildi və 3500 silahlı əsgər Türkiyə torpağına yeridildi. Bu qoşun Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkovun komandanlığı altında olsa da cəbhə zonasında əsas rol Andronikə məxsus idi. Həm də onun ixtiyarında 3 erməni alayı vardı.

Türkiyədə ermənilərin qiyamı ilə başlayan müharibə 3 il davam etdi. Bu illərdə Andronikin dəstələri rus qoşunlarının da köməyi ilə 5750 kənd və şəhəri dağıtmış, on minlərlə türkü qətlə yetirmişlər.

Təbii ki, bu qırğınların başında Andronik dururdu.

Türk xalqına, Osmanlı Türkiyəsinə dəfələrlə xəyanət edən, minlərlə günahsız insanların ölümünə bais olan bu insan cəlladı Şərur-Dərələyəzdə, Naxçıvanda, İran ərazilərində, Zəngəzurda, Qarabağda nə qədər qanlar tökmüşdür.

Səbr kasası dolan Osmanlı hökuməti bu hadisələrə görə xainlik damğası kimi onun bir qulağını kəsdirir və ölkəsindən qovur. Amma o, sonadək öz iblis xislətini gizləyə bilmir.

Andronik daim milli ədavət toxumu səpən bir cani olmuşdur. Tarixi faktlar və sənədlər, o illərin dövrü mətbuatında yazılanlar göstərir ki, bu vəhşi insan təkcə türkləri, azərbaycanlıları, kürdləri deyil, hətta ermənilərin özlərini də qırmaqdan çəkinməmişdir.

İnsan qəssabları olan Andronik və onun silahdaşları haqqında erməni şairi Aşot Qraşi belə demişdir: Onların etdiklərini

faşistlər də etmədilər. Onlar yalnız türklərin və ermənilərin deyil, bütün insanlığın düşməni idilər.

1918-1920-ci illərdə Ermənistanda millətçi burjuaziya hökumətinin baş naziri olmuş Hovanes Kaçazuni 1920-ci ildə daşnak xadimi Xatisova Nyu-Yorkdan göndərdiyi məktubda Andronik haqqında yazırdı: "Yadınızda möhkəm saxlamalısınız. Nə Nubar, nə də Papacanov azad Ermənistanda hökumətə yaxın buraxılmamalıdırlar. Bu iki adın yanına ermənilərin düşməni olan Andronikin də adını əlavə edirəm. Bu adamlara dövlət və millət caniləri kimi yanaşmaq, onlardan birdəfəlik üz döndərmək lazımdır"

Sovet hökumətinin məşhur diplomatu və xarici işlər naziri olmuş Çiçerin Androniki Antantanın agenti adlandırmışdır.

"Şeypur" jurnalının 1918-ci il 7 dekabr tarixli nömrəsində yazılmışdır: "Doğrudan da həya yaxşı şeydir. İnsan ki, həyasız oldu heç nə. Həyasız adamdan hər nə desən baş verər... bu həyasızlardan biri də Ermənistan hökumətinin baş komandanı, insan qəssabı Andronikdir ki, yenə Qarabağda baş qaldırıb müsəlmanları qırmağa başlamışdır".

Belə misalların sayını istənilən qədər artırmaq olar...

Andronik 1892-ci ildə daşnak partiyasına daxil olmuş, onun çirkin siyasətinin həyata keçirilməsində müti qula çevrilmişdir. O, Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricə qaçmış, 1927-ci ildə fransada ölmüşdür. Sonradan cəsədi Parisdən Yerevana gətirilmiş, Komitas adına parkda basdırılmışdır.

(Bu yazıdakı fakt və rəqəmlər yazıçı İncilab Vəlizadənin "Daşnakların Türkiyə və İrəvan mahalında törətdikləri soyqırımı" ("Azərbaycan" qəzeti 19 aprel, 2001-ci il) və mərhum jurnalist İslam Əliyevin "Andronik Milli qəhrəman yox, qaniçən cəlladdır" ("Şərq qapısı", 19 aprel 2001-ci il) məqalələrindən götürülmüşdür.

* * *

Ümumiyyətlə yuxarıda qeyd olunanlardan göründüyü kimi Türkiyə dövləti öz ölkəsində qiyamlar, iğtişaşlar, qanlı terror hadisələri törədən ermənilərlə heç də sərt rəftar etməmişdir. Əksinə, onlara nə qədər güzəştlər etmiş, silahlarını yerə qoyub düz yola qayıtmalarını istəmişdir. Hətta erməni terrorçularının başında duran Androniki belə bağışlayıb azad etmiş, həmçinin ona səla-

hiyyətli vəzifələr tapşırılmışlar. O isə əvəzində hər dəfə çörəyini yedi xalqa, dövlətə xəyanətini gizlədə bilməmiş, qatı düşmənçiliyini göstərmişdir.

Türklər öz ərazilərində yaşayan azsaylı xalqlara, o cümlədən ermənilərə daim humanist duyğular bəsləmiş və bəsləməkdədir. Əgər bu, belə olmasaydı bu gün dünya ermənilərinin türk xalqı, türk dövləti əleyhinə böyük təbliğat kampaniyası apardığı bir vaxtda minlərlə erməni o ölkədə rahat və varlı həyat sürə bilməzdi. Türk xalqı mərdanə xalqdır. Vay-şivən qoparan, əyilən, sınıan xalq deyil. Ermənilər isə bunun tam tərsinədir. 1915-ci il 24 aprel soyqırımını da əslində ermənilər tərəfindən uydurmadır. Türklər erməniləri qırmayıblar. Ermənilər özləri o illərdə yad millətlərlə əlbir olaraq nə qədər dinc türk-müsəlman əhalisini öldürmüş, kəndləri, şəhərləri dağıdıb yerlə-yeksan etmişlər. Bu kimi hadisələr ermənilər tərəfindən hər yerdə törədilmişdir. Hər yerdə azərbaycanlı və türk əhalisinə qarşı böyük soyqırımları həyata keçirilmişdir. O cümlədən Yaycıda...

Qaniçən cəlladın, insan qəssabının 1918-ci ildə Yaycı kəndində törətdiyi qətlyam bəlkə də dünyanın ən böyük faciələrindən biridir.

Haşiyə: Yaycı Naxçıvan Muxtar Respublikasının üç böyük kəndindən (Nehrəm və Cəhri) biridir. Culfa rayonunun isə ən iri yaşayış məntəqəsidir. Arazın sahilində, "Qızıl qaya" adlanan dağın ətəyində yerləşən bu kəndin qədim, köklü tarixi vardır. IX əsrdə yarandığı ehtimal edilir. Kəndin sakinləri oğuz tayfalarının törəmələridir. Yaycılılar olduqca qonaqpərvər, mərd təbiətli insanlardır.

Dədə-babadan əkin-tikinlə, maldarlıqla məşğul olublar. Sənətkarlıq, ticarət sahələrində də səriştələri az olmayıb. Şanlı-şöhrətli insanlar da yetirib. Bu gün 6 mindən çox övladı var bu kəndin. O vaxt da çox idi Yaycının əhalisi. 1918-ci ildə... Çox hissəsi qılıncdan keçirildi... Erməni soyqırımının qurbanları oldu...

Həmin dövrdə Yaycı da digər kəndlər kimi hakimiyyətsiz idi, Naxçıvanın özü də... Necə deyərlər, əllərdə qalmışdı Azərbaycanın bu qədim, gözəl diyarı. Hər kəs özününkü etmək istəyirdi Naxçıvanı.

VƏ BİR QƏDƏR O İLLƏRİN NAXÇIVANI BARƏDƏ...

O illərin Naxçıvanı barədə əsas söhbətim tarix elmləri doktoru, professor İsmayıl Hacıyevlə oldu.

Söz arası: Müsahibim İsmayıl Muxtar oğlu Hacıyev 1951-ci ildə Culfa rayonunun səfəli, axar-baxarlı kəndi olan Xanağada dünyaya gəlib. Bu kənddə böyüyüb yaşa dolub. Hər gün əzəmətli Əlinca qalasını görüb, kəndə yaxın olan Nəiminin qəbrini dönə-dönə ziyarət edib. Və onda xalqımızın tarixinə sövq-təbii bir maraq, sevgi yaranıb. Bu maraq, bu sevgi onu elə cəzb edib ki, bəlkə də ayrı bir peşə seçmək barədə düşünməyə belə vaxt tapmayıb... Tarixçi olub... Bu yolun işığında ucalıb, yüksəlib...

Həm gözəl alim kimi, həm də yüksək intellektə malik bir ziyalı, insan kimi...

Hazırda Culfa rayonunun layiqli yetirmələrindən biri sayılan İsmayıl Hacıyev Naxçıvan Dövlət Universitetinin prorektorudur. 37 sayılı Culfa seçki dairəsindən Muxtar Respublika Ali Məclisinə deputat seçilib. Bir alim, bir millət vəkili kimi Naxçıvan diyarının ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak edir.

İsmayıl müəllim üzləşdiyimiz məlum problemə də biganə deyildir. Əksinə, o, qeyrətli, vətənpərvər bir alim, ziyalı olaraq tarixi həqiqətlərin aşkarlanıb üzə çıxarılmasında, erməni yalanlarının, uydurmalarının ifşa olunmasında səylərini qətiyyənlə əsirgəmir...

Müsahibim Yaycı soyqırımından söhbət düşəndə o zamankı Naxçıvan dövrünü xatırladı və dedi:

--Unutmaq olmaz ki 1917-ci il fevral inqilabı son rus çarını devirdi. Ölkədə ikihakimiyyətlik yarandı. Təbii ki, Romanovlar sülaləsinin süqutu çar Rusiyasının tabeliliyində olan Zaqafqaziya da təsir göstərməyə bilməzdi. Bir müddət Tiflisdə "Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi" və "Zaqafqaziya komissarlığı" fəaliyyət göstərdi. 1918-ci ilin aprelində "Zaqafqaziya seymi" yaradıldı. Lakin bu qurumlar özünü doğrultmadı..

1918-ci ilin martında Rusiya Dövlət Dumasının qovulması da Cənubi Qafqazda siyasi həyatı gərginləşdirdi. Ermənilər belə bir fürsəti, məqamı əldən verməyərək, bu gərginlikdən maksimum

bəhrələnməyə can atdılar. 1918-ci ilin mayında Cənubi Qafqazda üç müstəqil dövlət yaradıldı. 1918-ci ilin may ayının 28-də yaradılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti əzəli Azərbaycan şəhəri olan İrəvanın Ermənistanına verildiyini elan etdi. Beləliklə Qərbi Azərbaycan ərazisində rəsmi erməni dövləti yaradıldı. Naxçıvan yeni yaradılan Azərbaycan Demokratik Respublikasının sərhədlərindən kənarda qaldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin baş naziri Fətəli xan Xoyski Tiflisdən xarici işlər naziri H. Hacinskiyə göndərdiyi teleqramda bildirirdi ki "...Biz İrəvanı ermənilərə verməyə razılaşdıq".

Azərbaycan hökuməti belə bir güzəştə getməklə ermənilərin ölkəmizə qarşı torpaq iddialarından əl çəkəcəyini zənn edirdi. Lakin bu heç də belə olmadı. Bu güzəştdən şirniklənən Ermənistan hökuməti Naxçıvana yiyələnmək üçün öz fəaliyyətlərini daha da genişləndirdi. Erməni silahlı quldur dəstələri bölgədə dinc azərbaycanlı əhaliyə divan tutur, yaşayış məskənlərini dağıdır, bu yerlərin Ermənistanın bir hissəsi olduğunu iddia edirdilər.

Naxçıvanlılar hər cür olmazın çətinliklərə, müsibətlərə sinə gərərək öz milli ləyaqətlərini uca tutdular, diz çökmədilər.

Professor İsmayıl Hacıyev daha sonra qeyd etdi ki, çar Rusiyası imperiyasının süqutundan sonra Naxçıvanda müxtəlif idarəçilik strukturları, o cümlədən Müsəlman Milli Komitəsi yaradıldı. Naxçıvan Müsəlman Milli Komitəsi ağır vəziyyətdən çıxmaq üçün türklərlə əlaqəni möhkəmləndirməyə çalışırdı. Bu həm də ona görə lazım idi ki, ingilislər erməniləri müdafiə edir, eyni zamanda bu bölgəni öz protektoratlığına çevirməyə cəhd edirdilər. Naxçıvana gələn Xəlil bəyin fəaliyyəti və yaradılan general-qubernatorluq bölgədə vəziyyətə əsaslı təsir göstərdi. Amma 1918-ci ilin ikinci yarısında müharibə cəbhələrində Türkiyənin vəziyyəti çətinləşdikcə Xəlil bəy Naxçıvanda daha güclü və sabit yerli hakimiyyətin yaradılmasına çalışırdı. Elə bir hakimiyyət ki o daşnakların hücumlarına davam gətirsin və bu gözəl Azərbaycan diyarını ermənilərin tapdağı altına verməsin. 1918-ci ilin noyabrında, yəni türk qoşunları Naxçıvan ərazisini tərk etməzdən əvvəl yaradılan Araz-Türk Respublikası da məhz bu məqsədə xidmət

etmişdir.

1919-cu ilin yanvarında ingilislər Naxçıvanı işğal etdikdə Araz-Türk Respublikasını tanımaq istəmədilər. Eyni zamanda Naxçıvanın və Şərur zonasının Ermənistan ərazisi olduğunu elan etdilər. Bilavasitə onların köməyi ilə daşnaklar 1919-cu ilin yayında Naxçıvanı tutdular və nəticədə Araz-Türk Respublikası süqut etdi. Naxçıvanda yeni general-qubernatorluq yarandı. Ona əvvəlcə Şelkovnikov, sonra isə daşnak Varşamyan başçılıq etmişdir. Əslində isə diyarı ingilis generalı Devi idarə edirdi. Lakin bu uzun sürmədi. 1919-cu ilin iyulun əvvəllərində ingilislər öz qoşunlarını Naxçıvandan çıxarmağa məcbur oldular. Onlar getdikdən sonra Naxçıvan Milli Komitəsinin hərbi hissələri daşnakların nizami qoşununu əzərək onları Naxçıvan ərazisindən qovdu...

--Əlbəttə, sonradan da Naxçıvan üçün rahat, sabit həyat olmadı-deyə İsmayıl müəllim bildirdi -ABŞ da burada öz fəaliyyətini genişləndirməyə, Şərur-Dərələyəz qəzasında Amerika general-qubernatorluğunu yaratmağa çalışdı. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bu məkrli planın qarşısını aldı. Bu məkrli planın həyata keçirilməsi isə əzəli Azərbaycan torpağı olan Naxçıvanın itirilməsi demək idi...

Hörmətli alimin söhbətindən bir daha göründüyü kimi 1918-1920-ci illərdə Naxçıvan ən ağır, ən məşəqqətli günlərini yaşamış, az bir vaxtda əldən-ələ düşmüşdür.

Naxçıvan Dövlət Universitetinin kafedra müdiri, tarix elmləri namizədi, dosent Allahverdi Hüseynov "1918-1920-ci illərin deportasiyası və Naxçıvan" mövzusunda çıxışında da qeyd etmişdir ki, ("Şərq qapısı" qəzeti, 1 aprel 1998-ci il) Rusiyada 1917-ci il çevrilişindən sonra Zaqafqaziyanın başqa regionlarında olduğu kimi Naxçıvan vilayətində də çox mürəkkəb siyasi vəziyyət əmələ gəlmişdir. 1918-ci ilin əvvəllərində Naxçıvanda "Naxçıvan Milli Komitəsi" yaradılmışdır. Paytaxtı Naxçıvan olan bu Milli Komitənin əhatə etdiyi ərazi Mehridən Uluxanlıya qədər idi. Ermənilər Naxçıvan Milli Komitəsinə tabe olmadılar. İrəvan xanlığı ərazisində kiçik bir sahədə erməni-daşnak dövləti yaradıldıqdan sonra isə Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ və başqa torpaqlarımız hesabına Ermənistan ərazisini genişləndirməyə can atdılar.

Bir sıra imperialist dövlətlərin kömək və yardımlarından istifadə edən daşnaklar 1918-1920-ci illərdə digər ərazilərdə olduğu kimi Naxçıvan, Şərur, Dərələyəz, Culfa və Ordubad ərazilərində də qanlı cinayətlər törətdilər. Onların törətdikləri dəhşətli faciələr elə bir şəkil almışdı ki, bunlar Zaqafqaziya çərçivəsindən çıxaraq beynəlxalq aləmi düşündürən başlıca məsələyə çevrilmişdi... Daşnak hökuməti Ermənistan və Naxçıvan ərazilərindən bu yerlərin qədim sahibləri olan azəri türklərini deportasiya edir, soyqırımları törədir, kəndləri yandırır, bir sözlə, bütün maddi və ictimai həyata sağalmaz zərbələr vururdular. Öz əzəli dədə-baba ocaqlarından didərgin düşən azərbaycanlılar Türkiyə, İran və Gürcüstan ərazilərinə qaçmağa məcbur qalırdılar.

1918-ci ilin may-iyun aylarında Türkiyəyə xəyanət etmiş daşnak generalı Andronik Ozanyan Naxçıvana gəlmişdir. Bu talançı, quldur generalın Naxçıvana gəlməkdə məqsədi Naxçıvan və Zəngəzur mahallarını, Qarabağı ələ keçirmək, soyqırımları törətməkdən ibarət idi. Bu qaniçən daşnakın "kөнüllü korpusu" ilk böyük soyqırımını Araz çayının kənarında yerləşən Yaycı kəndində aparmışdır. Quldur ermənilər kəndi talayaraq, əhalini qılıncdan keçirmiş, qadın, qoca və uşaqları Arazın qanlı sularında boğmuşlar. kəndin ortasında salınmış qəbiristanlıq qaniçən Andronik ordusunun qətlə yetirdiyi insanların qəbirləridir...

* * *

Tarix elmləri doktoru, professor, millət vəkili İsmayıl Hacıyevlə söhbəti yenidən davam etdirirəm. O bildirir ki, Andronikin quldur dəstələri Əlinçə və Gilan çayları boyu kəndlərdə də qanlı qırğınlar törətmiş, türk və müsəlman olan heç kəsə rəhm etməmişlər. Onların Sirab dərəsindəki vəhşilikləri də dəhşətli və ağlasığmazdır.

1918-1920-ci illərdə ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri onların nəvə-nəticələri bizim günlərdə yenidən davam etdirdi, öz məkrli niyyətlərini, insanlığa yad olan çirkin xislətlərini büruzə verdilər. Erməni vəhşiləri Xocalıda ən böyük soyqırımı siyasətini həyata keçiriblər... Və bu niyyətlər davam etməkdədir... Bütün bunlar ortaya taleyüklü suallar qoyur: "Biz nə etməliyik?"...

İsmayıl Hacıyev həmin suala cavab olaraq bildirdi:

--İnldi Azərbaycanın çox böyük potensial imkanları vardır. Ölkəmiz Heydər Əliyev kimi nəhəng bir siyasət korifeyinin rəhbərliyi altında siyasi-iqtisadi qüdrətini getdikcə artırır. Qüdrətli ordumuz yaradılıb. Azərbaycan beynəlxalq arenada yeni-yeni uğurlar qazanır... Bu və digər mühüm amillər çox şeylər deyir. Sevindirici haldır ki, Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatdırılması sahəsində də fəaliyyət güclənib. Mən bu qənaətdəyəm ki, ölkəmiz tərəfindən, eləcə də başqa dövlətlərdəki Azərbaycan diasporları tərəfindən təbliğat işi xüsusilə genişləndirilməli, ermənilərin bütün məkrli, qəsbkar siyasətləri ifşa olunmalıdır.

Düzdür, ermənilər yüz illərdir ki, bizim xalqın və qardaş Türkiyənin əleyhinə təbliğat aparır, bu yolda nə qədər vəsait xərcləyirlər. Təkcə bir faktı deyim ki, onlar indiyədək dünyanın ayrı-ayrı nəşriyyatlarında təbliğat xarakterli 21 mindən çox kitab nəşr edib yaymışlar. Bizdə isə təxminən 500 belə kitab işıq üzü görüb. Onlar da təbii ki, əsasən son illərdə yazılmışdır. Bu sahədə iş nə qədər genişləndirilsə bir o qədər faydalı olar. Əminəm ki, bizdə yeni başlayan təbliğat kampaniyası ardıcıl davam etdiriləcək, gələcəkdə düşmənin hər bir çirkin niyyətinin qarşısına sədd çəkiləcəkdir.

İsmayıl müəllim soyqırımı ilə bağlı çalışdığı universitetdə həyata keçirilən tədbirlərdən də danışdı, "Azərbaycanlıların Soyqırımı Araşdırma Mərkəzi"nin yaradıldığını bildirdi. Naxçıvan Dövlət Universiteti rəhbərliyinin, şəxsən rektor, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi İsa Həbibbəylinin təşəbbüsü ilə yaradılan Mərkəzə İsmayıl Hacıyevin özü başçılıq edir. Naxçıvan Dövlət Universiteti və Qars Qafqaz Universiteti bu problemlə bağlı müştərək beynəlxalq konfrans keçirmişdir. İsmayıl müəllim bildirdi ki, onun 2 aspirantının- Elman Cəfərlinin və Abdulla Mustafayevin namizədlik işlərinin mövzusu ermənilərin törətdikləri soyqırımları ilə bağlıdır.

İsmayıl Hacıyevin özü isə məlum mözu ilə əlaqədar daha çox yazır, daha çox çalışır və fəaliyyət göstərir.

YAYCIDA NƏLƏR OLUB?

ALLAH APARSIN O GÜNLƏRİ...

Yaycı soyqırımı ilə bağlı söhbətləşdiyim ən yaşlı müsahibim Hüseyn Kazım oğlu Cəfərov olmuşdur. O, son illərdə dünyasını dəyişib. Yaycının ən yaşlı sakinlərindən idi. 1902-ci ildə bu kənddə doğulan, burada böyüyüb yaşa dolan Hüseyn əmiyə hamı "Kazım oğlu Hüseyn" deyərdi... Yaşlılar da, cavanlar da xatirini istərdilər. Çünki kəndin heç bir ictimai işindən kənarda qalmaz, hamıya qaynayıb qarışardı. İşləməkdən doymazdı. Rəhmətlik həm də söhbətçil kişi idi. Çayxanada, məclislərdə kəndin olub-keçənlərindən maraqla danışar, qarşılaşdığı hər bir işə fikrini bildirər, ortaya çıxan bu və digər problemlərin aradan qaldırılması üçün məsləhətlər verərdi.

Acılı-şirinli böyük həyat yolu keçmiş, onlarca nəvə-nəticə sahibi olmuş "Kazım oğlu" ilə Yaycı soyqırımı barədə danışanda qeyri-ixtiyari dəyişildi, sifətinə sanki ağır bir kədər çökdü. Dərindən baxan gözləri doldu... Və ağır-ağır köks ötürdü:

--Eh, ay oğul, Allah aparsın o günləri, bir daha göstərməsin... -dedi -o bir dəhşətli bəlaydı, gəldi Yaycının başına. Androniki görüm qəbri gorbagor olsun. Heç qırıb-tökmədiyi adam qaldı ki! Nə qadına rəhm etdilər, nə qocaya, nə uşağa. Hamısını qılıncdan keçirib tökdülər Araza. Anamı da ermənilər öldürdü, neçə qohum-əqrabamızı da... Sonradan öyrəndik ki, Andronikin quldurları kəndin 70-80 faiz əhalisini məhv ediblər. Bu müharibə deyildi, ay oğul... Müharibədə də uşağa, qadına silah qaldırırlar? Müharibədə də günahsız, dil qanmaz körpəni tüfəngin süngüsünə keçirirlər? Hamilə qadınların qarnını yırtırlar? Yox bala, bu, çox dəhşətli qırğın olmuşdur. Quduzlaşmış ermənilərin biz müsəlmanlara qarşı əsl qətləyimi idi... Onlar bizi tamamilə məhv etmək istəyirdilər.

Hüseyn dayı bir qədər toxtadı. Söhbətinə ara verdi. Gözləri məchul bir nöqtəyə zillənmişdir. Hiss olunurdu ki o, həmin ağır faciənin təsirindən çıxıb bilmir. Nəsə düşünür, nəsə demək istəyir.

O mövzuya aid sual vermək istəyirdim ki, özü məni qabaqladı:

--Ay oğul, elə bilərsən bəs yaycılılar qorxaq-zad olublar, düşmən qabağına çıxmağı bacarmayıblar?... Xeyr, əsla belə deyil. Hələ o vədə kəndimizə "min evli Yayı" deyirdilər. Bu o demək idi ki, burada min ev olmasaydı da, minə yaxın ev olardı. Hər evdə də bir böyük külfət... Hesaba salsan gör bir nə qədər əhali edir. Elə igidlərimiz var idi ki... ancaq nə edəsən ki, ermənilər çox alçaqlıq, xainlik etdilər. Əlaxüsus qonşu Yuxarı Azanın və Derin erməniləri. Sən demə hadisədən əvvəl onlar gəlib kəndimizin ağsaqqallarına, baş bilənlərinə demişlər ki, Andronikin sizlərə heç bir xəteri olmayacaq. Onlar buradan sakitcə keçib gedəcəklər. Siz arxayın öz işinizdə ola bilərsiniz. Əlbəttə kəndin ürəyiaçıq insanları tanış və həmişə get-gəl etdikləri ermənilərin bu "səmimi" sözlərinə inanıb, heç bir hazırlıq tədbirləri görməmişdir. Hadisə zamanı başpapaqlılarımızın çoxu çöl işlərində olmuş, Ələmdara, Gərgərə iş dalınca getmişlər... Onu da deyim ki kənddə olan azmaz kişi qabağa çıxıb vuruşmuşdu da...

Ermənilər kəndə hücum edəndə mən qardaşım ilə çöldə vəl döyürdük. Atam da əkinləri suvarırdı. Kənddən çox kənar idik. Ümumiyyətlə kənddə əli iş tutan kişiler bəlkə də lap az olardı. Məhz belə bir vaxtda -1918-ci ilin, səhv etməsəm iyun ayının ortasında Andronikin təcavüzü kimi silahlanmış qoşunu əliyalın kəndə basqın etdi. Qaniçən, xain ermənilər belə bir məqam axtarırmışlar.

Əvvəlcədən lazımi hazırlığın olmaması, müqavimət göstərilməməsi kənddə daha çox qırğına, talana səbəb oldu. Öldürülmüş insanların sayı-hesabı yox idi. Görənlər deyirdi ki, Araz boyu meyitlər bir-birinin üzərinə qalanmışdı. Sonradan onları götürüb basdırmaq üçün günlərlə vaxt lazım gəldi.

Araz çayı qan dənizinə dönmüşdü. Neçə-neçə qız-gəlin, uşaq isə çayı keçib canlarını qurtarmaq istərkən sulara batıb məhv olmuşdur.

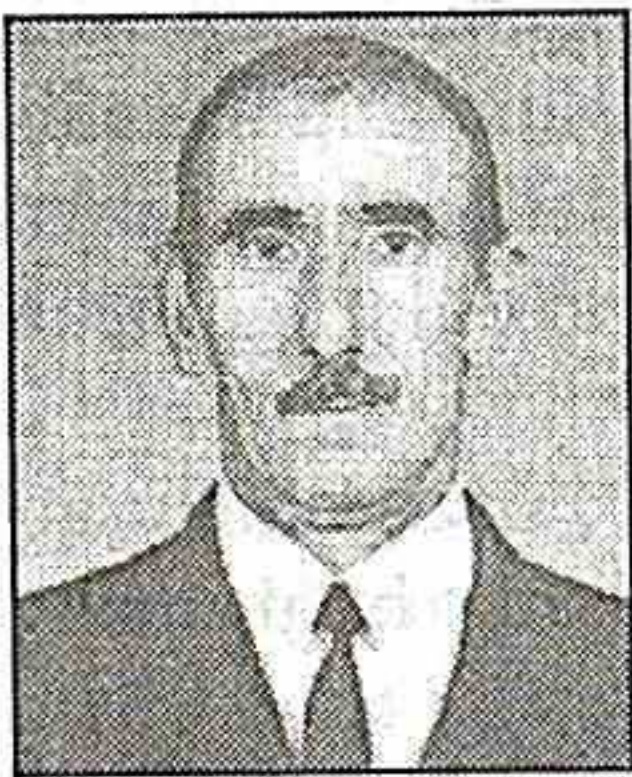
--Bir sözünən, olmazın müsibətlər gətirildi Yayıya başına. Kənddə neçə ailənin çirağını tamam söndürdülər. Nə qədər ailə vardı ki, onlardan bircəciyi belə salamat qurtarmadı-deyə Kazım oğlu Hüseyin kədərlə söhbətinə davam etdi-Onu da deyim ki, tək-

tək silahı olanlar (daha doğrusu təsadüfən kənddə qalan kişiləri deyirəm) düşmən qabağından qaçmamış, kişi kimi vuruşmuşdur. Hacı Əsgər oğlu Kəblə Həsənin şücaətini sonralar da tez-tez dilə gətirirdilər. O öz adamları ilə evini də, ailəsini də, qonşuları da düşməndən qorumuş, hətta neçə ermənini öldürüb silahlarını ələ keçirmişdir. Hacı Abbasqulunun ocağında da Andronikin dəstələrinə ciddi müqavimət göstərilmişdir. Hacı oğlu Kərbəlayi Məhəmmədəli hərbiçi idi, yüksək zabit rütbəsi vardı. Top-tüfəngdən yaxşı baş çıxarırdı. O, ixtiyarında olan bu silahlardan istifadə etməyi başına yığdığı adamlara da öyrədirdi. Əsl qəhrəmanlıqlar göstərən Kərbəlayi Məhəmmədəli bu qabaq-qarşı döyüşlərdə canını qurban verdi. Onun və onun kimilərin qəhrəmanlığı, şücaətləri kəndə darışmış vəhşi ermənilərin canına az qorxu salmadı... Kəndimizin adamlarından Şəfinin, Qəriboğlu Qafarın, Vəliməmmədin, Məşədi Zeynalın, Tabır Hüseynin... də ermənilərlə vuruşduqlarını, igidliklər göstərdiklərini sonradan hamı eşidib bildi. Amma min təəssüflər olsun ki, adamlarımız Aza, Dər ermənilərinin yağlı sözlərinə inanıb arxayınlaşdılar. Əgər belə olmasaydı mərd yaycılıqlar birləşib özlərindən güclü düşməne tutarlı cavab verərdilər. Ermənilər öz xislətlərinə uyğun olaraq hiylə yolunu tutub kəndimizə on illərlə sağalmayacaq ən ağır zərbələr endirdilər, böyük soyqırımı həyata keçirdilər.

* * *

HAMISINI DÜŞMƏN BİLİN, DOST ÇIXSA BƏXTİNİZƏ

Səfər Vəli oğlu Əliyev Yaycı kəndinin qocaman sakinlərindən və dəyərli ağsaqqallarından biri sayılır. On övlad atasıdır. Nə qədər nəvə-nəticəsi var. Sözüünün yerini bilən, yaxşını, pisi öz adı ilə qiymətləndirən adamdır. Şirin, dadlı-duzlu söhbətləri ilə də daim fərqlənir...

Onunla söhbətləşmək adamı qətiyyən yormur. Elə məlum mövzuda da söhbətimiz alındı. Söz-sözü, fikir-fikiri çəkdi. Düzdür, o özü 1918-ci il Yaycı soyqırımını görməyib. Həmin vəhşətli günlərdən dörd il sonra-1922-ci ildə dünyaya gəlib. 1941-45-ci il müharibəsinin odundan-alovundan keçib. Döyüş şücaətlərinə görə orden və medallar

qazanıb. Rayon icraiyyə komitəsində çalışıb, kənd sovetinin sədri, kənd rabitə şöbəsinin müdiri işləyib. O, Andronikin Yaycıya hücumu barədə valideynlərindən, digər yaşlı sakinlərdən çox eşidib. Bu barədə xeyli söhbət etdik, danışdıq.

Səfər əminin söyləmələrindən: Balaca idim. Bir dəfə atamdan soruşdum: --Dadaş, sənin heç bacın olmayıb? Bu sözə bənd imiş kimi onun dərdi təzələndi. Gözləri doldu. İlk anda nə deyəcəyini kəsdirə bilmədi. Az sonra titrək səslə-olub bala, olub... --dedi-18-də Andronikin cəlladları qırıb. Bacım Suranı, Zəhranı, qardaşım Səfəri, həyat yoldaşım Sonanı (o, əvvəlki həyat yoldaşı idi) onlar öldürüblər. Türk qanına susamış o vəhşilər... Bir gündə dörd ölü torpağa tapşırıdılar... Eh... o günləri, o dəhşətləri yada saldıqca adamın bağı yarıdır. Hələ elə ailələr vardı ki, hamısını uşaqlı-böyüklü qırıb çatmış, ev-eşiklərini yandırıp külə döndərmişlər...

Atam (mən ona dadaş deyərdim) elə şeylər danışardı ki, o günlərdən. Deyirdi nə Andronikdə, nə də onun əsgərlərində insanlıq deyilən heç nə yox idi. Gör necə qaniçən, alçaq adamlardı ki, kənddən elçi sifətində onlarla danışmaq aparmağa gedən üç nəfər ağsaqqalı da öldürməkdən çəkinməmişlər. Sonra bir neçə səmtdən Yaycıya soxulmuşlar... Düzdür, ermənilərin kəndə hücum edəcəkləri əvvəlcədən gözlənilmirdi. Daha doğrusu bizim adamları Aza və Der erməniləri arxayın salmışlar ki, Andronikin sizinlə işi yoxdur. Onlar buradan keçib Zəngəzura, Qarabağa gedəcəklər. Ona görə də kənd kişilərinin çoxu bu sözlərə inanıb öz iş-güclərinin dalınca getmişlər. O vaxt ağsaqqallar danışığa getmək məcburiyyətində qaldılar ki, artıq Andronik quldurlarının kəndə hücum edəcəkləri tam yəqinləşmişdi. Təbii ki, elə qaniçən daşnaklar elçiləri də salamat qoymazdılar... Ermənilər kəndə girib qarşılarna çıxan bütün insanları-uşaqları, qadınları, qocaları güllələyir, atların ayaqları altına salırdılar. Yaycının küçə və meydanlarını tükürpədicilər qışqırtı, ağlaşma səsləri başına götürmüşdür. Çarəsiz, köməksiz insanlar ora-bura qaçıb gizlənmək, canlarını qurtarmaq istərkən hər tərəfdə erməni güllələrinə tuş olurdular. Kənd adamlarının ən çox axını isə Araz səmtinə idi. Yeganə çıxış yolu çətinliklə də olsa Arazı üzüb İrana keçmək idi. Əlbəttə, bunu uşaqlar, qız-gəlinlər bacarmazdı. Özü də çayın qan-

qan deyən vaxtlarıydı... Bu səbəbdən də ən çox fəlakət, qırğın Araz boyu olmuşdur. Özlərini qaçan insanların dalınca salan erməni quldurları kənd sakinlərinin çoxunu Arazın sahillərində haqladılar. Təsəvvür edin, qarşıda guruhurla axan Araz çayı, arxada isə daha qorxunc, insanlıq hisslərini tamamilə itirmiş düşmən. Neçələri erməni əlinə düşməsin deyə özlərini Araza atıb boğuldu. Üzüb keçmək istəyənlər də sulara al-qana boyadıldı. Deyilənə görə Arazın sahillərində qətlə yetirilənlərin sayı-hesabı yox idi.

Səfər əmi sözünə ara verdi. Bir azdan yenə dilləndi: --Deyilənə görə Şeyx Həsən o zaman Yayıcının ən nüfuzlu şəxslərindən sayılırdı. Kəndin yol göstərəni, ağsaqqalıydı. O, hadisə vaxtı kənd meydanına çıxıb çaş-baş qalmış adamları sakitləşdirməyə, hamını bir-birlərinə kömək etməyə çağırırdı. Xüsusilə əlsiz-ayaqsız insanlara kömək göstərməyin vacibliyini qeyd edirdi. Eyni zamanda yoldaşlarını əlbir olub düşmənin qabağını almağa, onlara necə olur-olsun zərbələr endirməyə səsləyirdi. Üzünü az-çox diribaş, iş bacaran adamlara tutub, "əlsiz-ayaqsızlara kömək edin, onları erməninin cəngindən qurtarın" deyirdi. Belə etsəniz siz cəhənnəm əzabı görməyəcəksiniz, behişt əhli olacaqsınız. Elə bu ara ermənilər meydana daxil olub ilk öncə Şeyx Həsəni qamçı ilə vurub qətlə yetirdilər. Sonra digərlərini qırmağa başladılar. Bir ürəkpartladan vəziyyət yaranmışdı ki... Belə hadisələr həyatın yaranışından üzü bəri baş vermiş ən böyük qətləymlər ilə müqayisə edilə bilər.

Müsaibim Səfər Əliyev daha sonra dedi:--Mən uşaq olarkən anam Gülpərini tez-tez ağlayan görürdüm. Bir dəfə bunun səbəbini öyrənmək istədikdə o, özünü saxlaya bilmədi. Hönküdü. Sonra göz yaşlarını silib bildirdi ki, Allah bəlasını vermiş o Andronik hamımızı ağlar qoydu. Bütün Yayıcının ürəyinə dağ çəkdi. Bir uşaq atası olan cavanca qardaşım Mustafa da ermənilərin qurbanı oldu. Elə o gedən getdi. Nə öldüsündən, nə qaldısından xəbərimiz olmadı. Necə-necə gözəl-göyçək balalarımız getdi. Neçə qızgəlini işgəncələrlə öldürdülər. Abuzər qardaşım tez gəlib bizi İran tərəfə keçirməsəydi, biz də hamımız qırılmışdıq...

Səfər əmi sözünə davam edərək bildirdi: 1918-ci ilin iyun

günlərində Andronikin dəstələri kənddə neçə yüzlərlə dinc sakini qətlə yetirdi. Bununla belə saysız-hesabsız kənd adamı ağır xəsarətlər aldı, ömürlük şikəstlik tapdı. Kimi qolunu, kimi qıçını, kim də bədəninin başqa əzasını itirdi. Bizə yaxın qohum olan Əbülfəz İsmayılova (Ona "Vəzir Əbülfəzi" deyərdilər) erməninin vurduğu qılınc zərbəsi onu ömürlük şikəst etmişdir. 15-20 il bundan əvvəl rəhmətə gedən yazıq Əbülfəz daim ikiqat yeridi, əzab-əziyyət içində yaşadı.

Başqa bir misal: Gülsüm adlı nənəm balaca uşaq arxasında qaçarkən güllə ilə vurub yerə sərmişlər. Uşaq ölmüş, nənəm isə əlindən şikəst olmuşdur. 30-cu illərdə rəhmətə getdi.

Belə misalları çox göstərmək olar. Soruşa bilərsiniz ki, bəs o insanlar zalım ermənilərin əlindən necə qurtarıb qalmışlar? Axı Andronik cəlladları bir müsəlmanı, türkü salamat buraxmazdı... Atamgil deyərdi ki, o adamları ermənilər ölmüş hesab edərək ikinci gülləni atmağa heyifləri gəlmişdi. Hadisələrin şahidi olanlardan biri belə söyləmişdi: ermənilərin dəstə başçıları qışqırırdı ki, güllə az işlədin, hamısını canları çıxınca balta, süngü ilə vurun doğrayın...

Sərəf əmi daha sonra dedi: Ümumiyyətlə, kəndimizdə çox az adam məlum Andronik qırğınından canlarını salamat qurtarmışdı. Onların da çoxu kələk vasitəsi ilə Arazı adlayıb o taya keçənlər idi. Bir qisim üzməyi bacaranlar da Araz çayını keçib canlarını qurtarmışdır. Bir də ki tək-tək kənarlarda, çöldə-bayırda gizlənənlər salamat qala bilmişlər... Amma təkrar edirəm, kənd adamlarının çox böyük əksəriyyəti qırılmış, qətlə yetirilmişdir... O günlər qətiyyən unudulası deyil. O günlər Yayıcının ən faciəli, ən qara bir tarixidir.

Müsaibim S. Əliyevin son söhbətləri, son sözləri belə oldu:

--Mən yaşımın bu vədəsinə baxmayaraq televiziya verilişlərini həmişə izləyirəm. Hamımızın sevimliyi olan Heydər Əliyevin yeritdiyi siyasət, həyata keçirdiyi ağıllı, düşünülmüş tədbirlər ürəyimcədir. Xüsusilə ermənilərin iç üzlərinin açılmasına yönəldilən bütün təbliğat işlərini bəyənirəm, təqdir edirəm. Çünki qonşu hesab etdiyimiz ermənilər necə bir çirkin xislətli millət olduqlarını bizim üçün artıq təsdiqləyiblər. Onlara heç vaxt etibar etmək

olmaz. Azərbaycan televiziyası verilişlərinin birində bir türk ziyalisının dediyi sözlər indi də qulağымda səslənir. O demişdir: -- "Arkadaşlar, erməni olan yerdə sülh ola bilməz"... Mən özüm isə belə hesab edirəm ki, ermənilər həm etibarsızlıqda, həm çörək bilməməkdə yəqin ki, dünyada analoqu olmayan millətdir. Onlar keçmişdə də etibarsızlıq ediblər, bu gün də etibarsızlıq göstərirlər... Təbii ki, sabah da belə olacaqlar. Ona görə də mənim qənaətim belədir: Ermənilər harda olursa olsun, harda rast gəlirsə gəlsin, hamısını düşmən bilin, dost çıxsə bəxtinizə hesab edin.

ÜZDƏ "QARDAŞ", İÇDƏ CƏLLAD

Yaycıda yaşlı, dünyagörmüş adamlar çoxdur. Hamısının da 1918-ci il Andronik davasından sinələri dağlıdır. Çünki kənddə elə bir yaşa dolmuş adam tapmaq olmaz ki, onun ya valideynləri, ya da ən yaxınları, doğmaları o bələdan yan ötsün. Hamıya erməni zərbəsi-Andronik zərbəsi dəymişdir. Ona görə də çoxlarının məlum mövzu ilə bağlı deməyə, danışmağa sözü vardı. Onlardan biri ilə görüşdük...Həsən Musa oğlu İsmayılovla... Artıq Həsən əmi 80 yaşına haqlayıb. Kəndin tanınan, sayılan kişilərindəndir. Yaşına görə sağlam və gümrahdır. Onu belə saxlayan özünün dediyi kimi zəhmətsevərliyi, işgüzarlığıdır. Uzun müddət dövlət işlərində çalışıb. Rayon komsomol komitəsinin birinci katibi, rayon istehlak cəmiyyətinin sədri olub. Parağaçay filiz mədənlərində və Yaycıdakı sovxoz təsərrüfatında (Sovet dövründə) iqtisadçı işləyib. O həm də ikinci cahan müharibəsinin iştirakçısıdır. Böyük ailəsi var. Nə qədər oğul-uşaq, nəvə, nəticə sahibidir.

Onunla söhbətləşəndə havaların ən isti günləri idi. Həyətlərindəki üzüm talavarının altında oturduq. Gəlini çay süfrəsi açdı. Həyat yoldaşı Zəhra xanım da söhbətimizə qoşuldu...

Əvvəlcə Həsən əmi söhbətə başladı:--Həyata göz açdığım vaxtlardan bu barədə çox eşitmişəm. Andronikin kəndimizə vurduğu yaralar yaxşı bilirəm ki, uzun illər sağalmaz qaldı. O hadisələr nəticəsində şikəst olmuş insanları, övlad itirmiş ataları,

qardaş itirmiş bacıları, tamamilə yetim qalmış uşaqları gördükcə ermənilərin nə qədər qəddar, nə qədər iyrənc bir məxluq olduqlarını düşünməyə bilmirsən. Axı yüzlərlə insanın günahı nə idi ki, bir-iki günün içində qırılıb məhv olsunlar... Atam danışardı ki, ermənilər əsasən iki tərəfdən--Qızıl Qaya və Xoşkəri çayı tərəfdən kəndə geniş şəkildə hücum etmişlər. Onlar kəndə daxil olanda deyilənə görə bazar günü idi. Bazar günləri də adətən kənd kişilərinin çoxu Ələmdara alış-verişə gedərdilər. Həmin gün də belə olmuşdur. Onlar çöl işlərinə, bazarlığa getmişlər. Kənddə qalanların böyük əksəriyyəti qadınlar, uşaqlar və qocalar idi. Elə öldürülənlərin, qətlə yetirilənlərin də 70-80 faizi məhz qızlar, qadınlar olmuşdur... Öldürülən uşaq və qocaların da sayı-hesabı yox idi.

Söhbətin bu yerində Həsən əminin ömür-gün yoldaşı Zəhra xala dilləndi:

--O Andronik məlun bizlərə də olmazın müsibətlər gətirdi. Anam Həliməgil altı bacı idilər: Fatma, Leyla, Züleyxa, Səmənaz, Zəhra və anam Həlimə... Onlardan bir salamat qurtaranı anam Həlimə olmuşdur. Qalan beş bacısını, yəni mənim xalalarımın beşini də ermənilər uşaqları, körpələri ilə birlikdə qəddarlıqla öldürmüşlər. Züleyxa xalamın təkə bir övladı təsadüfən sağ qalmışdı. Adı Abbas idi. Erməni əsgəri onu qamçı ilə vurub öldürülmüş anasının yanına sərmişdi. Hər ikisini ölmüş bilmişlər. Lakin xoşbəxtlikdən uşaq sağ qalmışdır. Sonradan onu götürüb saxlamışlar.

Haşiyə: Erməni qamçısı ilə vurulub yerə sərilmən həmin uşaq yaşamış, şərəfli bir ömür yolu keçmişdir. O, mayor rütbəsinə yüksəlmiş, kəndimizdən yetişən ilk təyyarəçi olmuşdur. 1941-1945-ci illərin qanlı müharibəsində Yaycının yetirməsi olan Abbas Muradov əsl döyüş qəhrəmanlıqları göstərmiş, ermənilərin də vətəni sayılan bir torpağı-Sovetlər İttifaqını alman faşistlərindən qorumuşdur.

Abbas Muradov təqaüdə çıxdığı illəri doğma Yaycıda yaşamış və burada vəfat etmiş, burada dəfn olunmuşdur.

* * *

Zəhra xalanın söhbətindən sonra sıra yenidən Həsən əmiyə çatdı. O, ani olaraq yaddaşını çözlədi və eşidib-bildiklərini danışdı. Qeyd etdi ki, o zaman nə qədər yaycılı Araz çayında batıb qərq

olmuşdur. Elə anası Zəhra xala Arazı keçərkən öz uşağını çayda saxlaya bilməyib axıtmışdır. Həsən əminin nənəsi də qaçıb qurtarmaq istərkən Arazın sularına gömülmüşdür.

Söhbətləşdiyim Həsən İsmayılov sonra bildirdi:

--Atam Musa danışardı ki, yerli ermənilər nankor çıxdılar. Onlar bizi aldadıb arxayın salmaqdan başqa, həm də Andronikin dəstəsinə qoşuldular, quldurlara bələdçilik etdilər. Xüsusilə Yuxarı Azadan olan daşnak Aram bizim adamların qırılmasında baskar olmuşdur. Həmin Aram və neçə-neçə elə qatı erməni millətçiləri son dövrlərdə Azada, Derdə yaşamış, hətta bizimkilərlə "dostluq" etmişlər. Lakin həyat sübut edir ki, olub-keçənləri unutmaq, yaxın tarixi hadisələrə biganəlik göstərmək heç də xeyir gətirmir. Əksinə, növbəti bəlalara meydan verir...

Həsən əmi söhbətini davam etdirərək dedi: -Ermənilər üzdə "qardaş", içdə cəlladdırlar. Onların demək olar ki, hamısı daşnak partiyasının üzvüdür. Bu partiyanın üzvləri faşistdən də betərdirlər... Parağaçay lily mədənlərində Qurgen Arutunyan adlı iş icraçısı vardı. Bir neçə başqa erməni də bizimlə birlikdə işləyirdi. Qurgen bizimlə birlikdə kommunist partiyasının biletini gəzdirirdi. Lakin içib sərxoş olan kimi "biz ayrı partiya işləyirik (yəni daşnak partiyasına) deyirdi. Onun belə sözləri lazımı yerlərə çatdırılırdı. Amma tədbir görülmürdü. Demək buradan bir daha aydın olur ki, 70 illik Sovet hakimiyyətində, daha doğrusu "dostluq, qardaşlıq və bərabərlik" hakimiyyətində də ermənilər "öz işlərində" olmuş, çirkin, məkrli məqsədləri üçün fürsət, məqam axtarmışlar. Bizlərdən isə azacıq haqq səsini qaldıranları millətçi kimi damğalamış, aradan götürmüşlər. Nə yaxşı ki, bu gün ölkəmiz, xalqımız müstəqil həyat yolundadır. Artıq milli düşüncələrimizi, milli hisslərimizi əlimizdən alan qüvvə yoxdur. İndi dostumuzu da, düşmənimizi də yaxşı və dərinləndən tanıya bilər və tanımalıyıq. Sovet dövründə "qardaşlığımıza xələl gələr" deyərək danışa bilmədiyimiz Yaycı soyqırımını barədə də səsimizi qaldıra bilər və qaldırmalıyıq. Qoy bütün dünya eşitsin ki, 1918-ci ildə türk qanına həris olan cəllad Andronik min nəfərdən artıq silahlı qoşunu ilə əliyalın Yaycıya hücum edib onu viran qoymuşdur.

UNUTMAĞA HAQQIMIZ YOXDUR

Andronik hadisələri ilə bağlı görüşüb danışdığım adamlardan biri də Əbülfəz əmi idi. Əbülfəz Hacı İbrahim oğlu Mövlayev Yayıcının fəal, iş bilən, yol göstərən ağsaqqallarındandır. 1926-cı ildə bu kənddə doğulub, burada yaşayıb yaşa dolub. Uzun illər kolxoz, sovxoz təsərrüfatında məsul işlərdə çalışıb. Yaşının ixtiyar çağları olmasına baxmayaraq bu gün də işdən, əməkdən doymur, mal-heyvana baxır, əkin-ti-kinlə məşğul olur. Kəndin xeyir-şərində, ictimai tədbirlərində can-başla iştirak edir.

Əbülfəz Mövlayev həyat yoldaşı Sara xanım ilə birlikdə on övlad böyüdüüb tərbiyə etmişlər. Əbülfəz əminin hazırda 44 nəvəsi və 5 nəticəsi vardır. Evləri daim get-gəlli, qonaq-qaralı olur...

Yayıcıda çoxları kimi bu ailə də o dövrdə Andronik cəlladları tərəfindən ağır itkilərə, işgəncələrə məruz qalmışdır. Bu itkilərin izləri indi də hiss edilir.

Əbülfəz Mövlayevlə qabaq-qarşı oturmuşuq. İstər-istəməz o qanlı, ürək parçalayan günlərə döndük. Müsahibim bu mövzu ilə bağlı uzun illər evlərində danışılan söhbətləri, başqalarından eşidib-bildiklərini yadına salır və olduğu kimi mənə çatdırmağa çalışırdı. Mən də öz növbəmdə onları diqqətlə, aram-aram qeyd kitabçasına yazırdım. Budur, həmin kitabça qarşımdadır. Əbülfəz əminin söylədiklərinə diqqət kəsilirəm...

76 yaşlı müsahibim Əbülfəz Mövlayev deyirdi:

--İnsan qəssabı adlandırılan Andronikin Yayıcıya qəfil basqını vaxtı atam Hacı İbrahim evdə deyildi. Həmişəki kimi çöl işlərinə getmişdi. Lakin evdə bir bölük külfəti qalmışdı. Ermənilərin hücumu barədə dəhşətli xəbər onlara çatan kimi hamısı həyəcan və qorxu içində küçəyə atılıb Araz tərəfə qaçır, birtəhər canlarını o vəhşilərin əllərindən qurtarmaq istəyirdi... Amma türk-azərbaycanlı qanına susamış qəddar ermənilər onları və imdad, kömək haraylayıb qaçan yüzlərlə onlar kimisini haqlayıb amansızlıqla qətlə yetirdilər... O qanlı gündə tək-cə bizim ailədən

atamın birinci həyat yoldaşı Bacıxanım, övladları Mövla, Əbülfəz, Həcər, əmim uşaqlarından Məhəmməd, Abdulla, Rza erməni basqınının qurbanları oldular. Ailəmizdən təkə qurtarıb qalan 1912-ci il təvəllüdlü bacım Leyla idi. O da təsadüfən evdə olmamış, qohumlarımız tərəfindən İrana keçirilmişdir.

Nisgilli, cavan qəlbi ana, qardaş, bacı dağı görmüş Leyla bacım son illərədək kəndimizdə yaşamışdır...

Kəndin tanınan, layiqli ziyalılarında biri--haqqında söhbət açılan Leyla xalanın oğlu Əliqulu Əliquliyev də dayısı evində idi. Bizimlə söhbətdə iştirak etdi. O, bildirdi: -Anam yaşasa da, vay o yaşamağa... Çünki bir gözü daim ağlar idi. Erməni cəlladlarının qurbanı olmuş cavan anasının, nakam qardaşlarının, bacısının dərini çəkə bilmirdi... Elə hey o günləri yadına salıb ağlayırdı. Öləndə də onların adı dilindən düşmürdü...

Söhbətimiz Yaycı kəndinin ən nurani, dəyərlı ağsaqqallarından olmuş Hidayət Salahovun üstünə gəldi.

Hidayət əmi 1998-ci ildə dünyasını dəyişib və 105 il ömür sürmüşdür. Yeri gəlmişkən deyək ki, bu ağsaqqala hamı ehtiram göstərər böyükü-kiçikli ayağına qalxardılar.

Hidayət əminin kürəkəni olan Əbülfəz Mövlayev qaynatasının da o hadisələr barədə söhbətlərini xatırladı. Qeyd etdi ki, onların da ailəsinə böyük zərbələr dəymişdir. Hidayət əminin anası, bacısı, bibisi və digər yaxınları Andronikin əsgərləri tərəfindən qətlə yetirilmişlər. Hidayət əmi isə çölə mal otarmağa getdiyinə görə ermənilərin əlinə keçməmişdir...

Əbülfəz Mövlayevdən və söhbətləşdiyim digər şəxslərdən eşitdim ki, Yaycı soyqırımında daha çox qız-gəlinlər, qadınlar qətlə yetirilmişdir. (Çünki kişilərin çoxu kənddə olmamışdır...) Andronikin dəstələri məsum, günahsız insanları qırmaqla bərabər evləri talan etmiş, od vurub yandırmışlar. Danışır ki, ermənilər həm süvari, həm də piyada dəstələrlə kəndə daxil olmuşlar. Onlar Yaycida ən dəhşətli faciələr törətmiş, insanlığa sığmayan vəhşiliklər etmişlər...

Türk qoşunlarının gəlməsi xəbərini, daha doğrusu türkün topunun səsini eşidən azğınlaşmış ermənilər kəndi tərk etməli olmuşlar. Yaycı bu hadisədən neçə illər özünə gələ bilmədi. Kənd

uzun müddət matəm içində qaldı. Toy-düyün bu yerlərdən uzaq düşdü...

Amma necə deyərlər, həyat bir yerdə dayanıb dura bilməzdi. Kəndin dul qalmış kişiləri də tək-tək yeni ailələr qurmağa başladılar. Deyilənə görə kənddə qadın olmadığından dul kişilər başqa yerlərdən, o cümlədən qonşu İran tərəfindən evləndilər...

Əbülfəz Mövlayevin atası Hacı İbrahim də dağılmış ocağını bərpa etdi, yeni ailə qurdu. O, İranın Ələmdar qəsəbəsindən olan Sara adlı qadınla evləndi. 5 övladı oldu... Dünyaya gələn 5 övladın biri də hazırda söhbətləşdiyim, müsahibə aldığım Əbülfəz Mövlayev idi.

Söhbət əsnasında Əbülfəz əmi də Aza və Der ermənilərinin Andronikə kömək göstərmələrindən danışdı. Qeyd etdi ki, həmin kəndlərdən Aram, Ruben, Suren... adlı ermənilər kəndə hücum çəkən Andronikin dəstələrinə qoşulub, camaatın qırılmasında yaxından iştirak etmişlər.

Əbülfəz əmi onu da eşitmişdi ki, Yaycı qətlyamında canfəşanlıq göstərən həmin nankor qonşular-Aza və Der erməniləri o müdhiş hadisədən bir müddət sonra kəndə gəlib bizimkiləri barışmaq məqsədi ilə öz evlərinə qonaq dəvət etmişlər. Həmişə qəlb açıqlığı göstərən, sülh, dostluq tərəfdarı olan bizim adamlar o böyük faciələri büst-bütün unudub ermənilərə qonaq getmişlər. Gedənlər 9 nəfər idi... Lakin onlardan Məşədi Oruc adlı birisi ermənilərdən şübhələnib evə girmir. Fərsət tapıb tez-tələsik kəndə qayıdır. Ermənilərin niyyətini adamlara çatdırır. Yayıcılılar köməyə yetincə isə artıq iş-işdən keçmişdir. Ermənilər yaycılı "qonaqlarını" işgəncə ilə öldürmüş, bəzilərinin kürəyinə qaynar samovar bağlamışlar.

Əbülfəz əmi söhbətinin sonunda dedi:

--Bizim bu faciələri, bu müsibətləri unutmağa haqqımız yoxdur. Bütün olub-keçənləri övladlarımıza, nəvə-nəticələrimizə çatdırmalıyıq. Qoy hamı bilsin ki, başımıza necə müsibətlər gətiriblər... Bunun üçün isə hər yerdə geniş təbliğat, izahat işləri görülməli, bu məsələ ilə bağlı vaxtilə kəndimizdə əsas qoyulmuş abidə tikilib başa çatdırılmalıdır.

* * *

İNAMLİ VƏ İMANLI KƏSİN TORPAĞI DÜŞMƏN TAPDAĞINDA QALA BİLMƏZ...

--Bismillahir rəhmanir rəhim...

Ərz edirsiniz ki, türk dünyasının qatı düşməni olan Andronikin 1918-ci ildə Yaycı kəndinin başına gətirdiyi müsibətlərdən danışım... Düzdür, mənim yaşım yenincə 60-a çatıb. Təbii ki, o hadisələri gözlərimlə görməmişəm... Amma o qədər eşitmişəm ki... Həmin dəhşətli faciələr, körpələrdən tutmuş ixtiyar qocalaradək bütün yaycılıların başına gələnələr, insanların fəryadları, nalələri sanki gözlərim önündədir. Elə bil mən də hadisələrin şahidiyəm. Lakin əslinə qalsa nə qədər desək də, eşitdiklərimizi, bildiklərimizi təfsilatı ilə danışsaq da, o ağrı-acıları, o olub-keçən, yaşanan dəhşətləri olduğu kimi çatdırıb bilmirik... Əslində Yaycı soyqırımını qat-qat zülmü, qat-qat faciəli olub... Mən təəssüflər ki, o dövrlərdə onları dəqiqliyi ilə qələmə alıb gələcək nəsillərə və bütün dünyaya çatdırmağa imkan verilməyib-deyə Məşədi Əli Cəfər oğlu Cəfərov bildirdi...

Haşiyə: Müsahibim Məşədi Əli Cəfərov 1942-ci ildə Yaycıda anadan olub. Burada böyüyüb yaşa dolub. Kəndimizin hörmətli ağsaqqallarındandır. Yaycı kənd məscidinin axundu kimi dini işlərə rəhbərlik edir. Ümumiyyətlə kəndin bütün tədbirlərinin yaxın iştirakçısıdır. Söhbətlərində daim kənd adamlarına, xüsusilə cavanlara düşməne qarşı mübarizədə sıx birlik yaratmağı, azərbaycançılıq ideyalarını uca tutmağı tövsiyə edir, ən xoş arzu və istəklərini bildirir. Azərbaycan xalqının düçar olduğu bəlalardan qurtarması, Dağlıq Qarabağ düynünün açılması, qaçqın düşən 1 milyon soydaşımızın yurd-yuvalarına qayıtması təəssübkeş bir vətən övladı kimi Məşədi Əlini hər an düşündürür. Bunun üçün o həmişə Allah Taalaya dualar edir.

* * *

Məşədi Əli o günlərdən söhbət düşərkən belə dedi:

--Nənəm Şərabanı Heydərova Andronik qırğınıni gözləri ilə görmüşdür. Həm də o ağır bəlanın acısını dadmışdır. Ayağına

dəyən güllənin yeri ölən günədək sızlayırdı...

...Ermənilərin kəndimizə hücumu zamanı onun 18 yaşı vardı. Həmişə deyərdi ki, hadisə çox xapsız oldu. Evimizdə idik, birdən qardaşlarım Əsgər, Məhəmməd, Müsurza gəldilər ki, ermənilər kəndə basqın ediblər. Durun siz qaçın, biz də onların qarşısını alaq... Deyilənə görə o məlunlar çox böyük qoşunla gəlmişdi... Başlarında da Andronik dururdu. Bizdən də bir-iki əliyalın oğul-uşağı... Nə edə bilərdilər ki, o vəhşilərə. Məhəmməd qardaşım bizi Araz tərəfə qaçırdı. Amma Əsgər və Müsurza bir neçə məhəllə adamı ilə kəndi qorumağa çıxdılar. Bacısı ölmüş Müsurzanı elə oradaca qətlə yetirmişlər... Axı təpədən dırnağadək silahlanmış qoşunun qabağında kim dura bilərdi ki?! Bizim də kişilərin çoxu çöldə-bayırda olmuşdu...

...--Nə deyim, vallah, o dəhşətli günləri danışmağa, təsvir etməyə də söz azlıq edir-deyə nənəm köks ötürüb yenidən söhbətinə davam etdi. Dədə-baba günüydü... Oğul-uşağın, qız-gəlinlərin ağlaşması, tükürpədicə qışqırıqları aləmi başına götürmüşdü. Amma səsimizə, harayımıza səs verən, köməyə yetən yox idi. Artıq onlar kəndə dolub camaatı qırmağa başlamışdılar. Ən çox qırğın, ölüm-itim isə Araz boyu olmuşdur. Çünki hamının bircə çıxış yolu vardı: Arazı keçib İranda daldalansın. Araz da ki, nə Araz! Tərslikdən sularının ən coşan vədəsi idi. Ora kim girə bilərdi ki... Canlarını qurtarmaq naminə Araza atılanların da əksəriyyəti boğulub axdı. Adamların az bir qismi gizlin, dalda yerlərdən kələk vasitəsilə keçib canlarını qurtardılar. Sağ olsun kələk işlədənləri. Yenə də heç olmasa neçəsinin canını qurtardılar. Amma çoxunun kələklə keçməsi də mümkün deyildi...Ermənilər onları da gülləyə tuturdular.

...Yazıq camaat qalmışdı odla-su arasında... Allah o günləri bir daha göstərməsin... Necə müsibətli günlər idi. Görməyənlər deməklə bilməz... Erməni atlıları Araz boyu dolaşib fəryad qoparan insanları güllə ilə, qamçılarla vurub öldürürdülər. Neçə körpəni analarının gözü qarşısında süngülərin uclarına keçirib Araza atmalarının da şahidi olduq. Sonra isə analarını qətlə yetirirdilər. Hətta hamilə qadınların qarınlarına nizə soxurdular. İnsaf, rəhm adında heç nə yox idi o zalımlarda... Kəndin Araza tərəf səmti insan meyitləri ilə dolmuşdu. Sağ qalanlar ümitsiz halda ora-bura

qaçışır, fəryad qoparır və bir-birinin ardınca qurban gedirdilər. Bu vaxt mənim də ayağımdam güllə tutdu. Qanın içində yerə səril-dim. Huşumu itirdim. Xoşbəxtlikdən sağ qaldım. Sən demə məni ölmüş bilib artıq güllə işlətməyi lazım bilməmişlər... Sonradan türk əsgərlərinin köməyə gəlməsini eşidən ermənilər qorxuların-dan kəndi tələm-tələsik tərk etdilər. Əgər türk qardaşlarımız özlərini yetirməsəydi çöldə-bayırda tək-tək gizlənmiş adamları da tapıb qətlə yetirəcəkdilər. Biz də Araz qırağında qalıb qurd-quşa yem olacaqdıq. Nə yaxşı ki, onlar gəldi. Allah türklərin ömrünü uzun eləsin...

Məşədi Əli nənəsi Şərəbanı Heydərovadan eşidib-bildiklərini söylədi, sonra söhbət bu günün hadisələrinə gəldi.

--Tarix təkrar olunur... Bu alçaq, nankor ermənilər çirkin, məkrli niyyətlərini yenidən davam etdirirlər-deyə müsahibim bil-dirdi-Bu günün də öz Andronikləri, Şaumyanları var. Belə qəd-dar, qaniçən millət utanıb-qızarmadan bütün dünyada özünü ən humanist, ən məzlum, ən yazıq məxluq kimi qələmə verməyə çalı-şır. Atalar əbəs deməyib ki, "Yalan ayaq tutar, yeriməz"... Bu gün ermənilərin yalanı ayaq tutub bəlkə bir qədər yeriyə də bilər. Amma cidanı çuvalda gizlətmək olmaz. Onların iç üzünü açılmaq-dadır. Erməni artıq dünyaya olduğu kimi tanınmağa başlayır. Bu istiqamətdə ölkə rəhbərliyi səviyyəsində əməli işlər gedir. Onların yalan, uydurma təbliğatlarına layiqincə cavab verə biləcək dünya Azərbaycan diasporları fəallaşır. Çox çəkməyəcək sizi (erməniləri) elə tanıyacaqlar ki, biz yaycılılar tanıdığımız kimi...Ata-babala-rımızın, qadın və qızlarımızın başına gətirdiyiniz müsibətləri, son illərdə törətdiyiniz yeni-yeni qanlı faciələri kim unudar?!...

Müsahibim Məşədi Əli qeyd etdi ki, indi xalqımız kiminsə tabeliyində, kiminsə əsarətində deyil. Xalqımız öz müstəqil dövlətini qurub. Ağıllı, uzaqqörən rəhbərimiz var... Daha böyük gü-cümüz isə xalqımızın öz milli, dini dəyərlərinə sahib çıxmasıdır. Dövlətimiz də dini dəyərlərimizə daim diqqət və qayğı göstərir.

Dağlıq Qarabağ məsələsi ilə bağlı söhbət etdikdə Məşədi Əli Cəfərov bu sözləri dedi:

--İnamlı və imanlı kəsin torpağı düşmən tapdağında qala bilməz. Bu inam və iman isə artıq bizdə vardır...

BİZİM BİR DÜŞMƏNİMİZ VAR--ERMƏNİ!

Yaycı kəndində o, adınan idi:--"Qolu yox Yasəmən"...Hansı evdə, hansı məclisdə 1918-ci ilin erməni davasından söhbət düşəndə onun adı ilkin çəkilər, canlı şahid kimi göstərilərdi. Əslində son dövrlərdə kəndimizdə Andronik quldurları tərəfindən güllə, qılinc-qamçı yarası alan və bundan şikəstlik tapan nə qədər adam vardı... Amma "Qolu yox Yasəmən" bunların hamısından öndə durur, o hadisələrin ən çox zərərçəkəni sayılırdı..

Bu gün artıq Yasəmən xala həyatda yoxdur. Dünyasını dəyişib. Allah ona rəhmət eləsin... Onun kənddə-ata ocağında yeganə bir övladı yaşayır. Adı Əbülfəz, soyadı isə Süleymanovdur... Əbülfəz Kazım oğlu Süleymanovla görüşmək, anası Yasəmən xaladan eşidib bildiklərini öyrənmək qərarına gəldim. Evlərinə getdim, görüşdük. Həyat yoldaşı Rübabə xanım da evdə idi... Söhbətimiz alındı. Gəlin də qayınanası Yasəmən xaladan eşitdiklərini danışdı... Məlum oldu ki, bu ailə də o hadisələr zamanı böyük faciələrlə üzləşib, çox itkilər verib.

--Anamgil 8 bacı idilər--deyə Əbülfəz sözə başladı-Onların altısını eyni gündə ermənilər qılincdən keçirmişlər. Sona adlı bacısını isə qohumlardan biri İran tərəfə keçirə bilmişdir. Sonralar o, Naxçıvanda ailə həyatı qurub yaşamışdır.

Anamın sağ qolunu erməni güllə ilə vurmuşdur. Başqa bir erməni isə ona yaxınlaşıb güllə dəyən qolunu qılincle vurub yerə salır. Kini, qəzəbi soyumayan erməni qolsuz qalmış Yasəmən küreyinə də qılinc çəkir. Qan içində olan Yasəmən yerə sərilir. Onu ölmüş bilirlər. Bir müddət Araz qırağında ölümlərin içində qalandan sonra sağ olduğunu görüb İran tərəfə aparırlar.

Söhbətinə davam edən Əbülfəz Süleymanov daha sonra dedi: --Mən gözümü açdığım gündən anamı çox dərddli, qəmli görürdüm. Tez-tez narahat olur, özünü pis hiss edirdi... Küreyinə çəkilən qılinc yarası ona xüsusilə əziyyət verirdi. Həmin zərbənin təsirindən gözlərinə də qaranlıq çökmüş, görmə qabiliyyəti xeyli

zəifləmişdi. Mən nə qədər ürək-dirək versəm də, onun eyni açılmırdı... Qəm-qüssənin içində boğulurdu... Sonradan anladım ki, anam heç də bir qolunu itirməsinin, kürəyini, boyun nahiyəsini yaran qılınc zərbəsinin verdiyi əzab-əziyyətin dərdsini çəkmir... Onun daha böyük sağalmaz dərdsi bacılarının dağıydı... 6 cavan bacısı bir günün içində öldürülmüşdü. Özü də əzab-əziyyətlə...

Anam deyirdi ki, bacısı Qızxanım boylu idi. Vurub Araza axıtdılar. Gülxanım bacısının qarnını yarıb öldürdülər. İki uşağının başına qılınc çalıb qətlə yetirdilər. Xırdıxanım, Anaxanım, Gülsüm və İzzət bacıları da eyni vəhşiliklə öldürülmüşlər. Bu dərddə hansı bacı dözə bilərdi?

Əbülfəzin həyat yoldaşı Rübabə də söhbətə qarışdı. O dedi:
- Qayınanam həmişə ağlaya-ağlaya o günlərdən danışardı... Deyərdi ki, yer üzərində heç bir Allah bəndəsi elə vəhşiliklər, qəddarlıqlar etməzdi, onu ermənilər etdi. Neçə ailəni tamamilə qırıb-tökdülər. Evlərini talan edib odladılar. Yayıncının hər tərəfi cəhənnəmə dönmüşdü... Yalqız, çırın-çılpaq insanlar hara gəldi qaçır, canlarını canavara, əjdahaya dönmüş vəhşilərdən qurtarmağa çalışırdılar. Amma yazıqların heç biri Allah vurmuşların əlindən qurtara bilmədi. Araz qırağında isə ən böyük qırğın oldu. Meyitlər bir-birinin üstünə qalanmışdı. Məni də, biçarə bacılarımı da orda vurdular... mən yarım adam olsam da yenə pis-yaxşı yaşadım... Onlar yazıq, gün görmədilər. Hamısı cavan getdi. Təkcə bacılarım yox, elə yüzlərlə, minlərlə qırılan insanlar nə günahın sahibi idilər. Bəs o dilsiz-ağızsız körpələr, məsum uşaqlar niyə ölməliydi? Özü də o cür əzab-əziyyətlə. Balanı ananın yanında doğrayıb töksünlər, ananı da balanın... Belə vəhşiliyi Allah necə qəbul edər?

* * *

1918-ci ilin Andronik qırğınında sağ qolunu itirmiş Yasəmən xala 1903-cü ildə dünyaya göz açmışdır. Atasının adı Bədəl, anasının adı isə Əsmər idi. 15 yaşında qolunu itirən, kürəyindən çarpılan qılınc zərbəsi ilə iş fəaliyyətindən qalan Yasəmən xala birinci qrup əlil idi. Oğlu Əbülfəz nağıl edir ki, Sovet hökuməti vaxtında onun hansı səbəbdən əlil olması gizlədilmişdir. Erməni adının yazılmasına icazə verməmişlər. Ömrünün sonunadək onun birinci

qrup əliliyinin səbəbi öz dəqiq ünvanını tapmadı. Təsadüfi yıxılmanın nəticəsi olduğu göstərildi...

70 illik imperiya bizi məcbur etdi ki, erməni daşnaklarından dəyən zərbələri, saysız-hesabsız itgiləri gizlədək. Onlara dost, hətta qardaş deyək. 70 ildə bizim ürəyiaçıq xalqımız bunu etdi. Özü də can-başla... Çoxumuz fikirləşdik ki, ermənilər o vaxt bilməyib "səhv" ediblər... İndi "ağıllanarlar"...Axı Sovet rejimi bizi "dost" və "Qardaş" edibdir... Sən demə qətiyyən belə deyilmiş...Erməni erməniliyində qalırmiş...Hələ üstəlik bir az da quduzlaşmış, hiyləgərləşmişdir. 1988-ci ildə onların əsl siması, çirkin xislətləri üzə çıxdı... Və bir daha məlum oldu ki, erməni elə həmin 1918-ci ilin, ondan əvvəlki illərin ermənisidir...

Əbülfəz Süleymanov dedi ki, 1988-ci ildə ermənilər qondarma "Dağlıq Qarabağ" məsələsini ortaya atanda, dinc soydaşlarımızı Ermənistandan -öz dədə-torpaqlarından qovub çıxaranda anamın əhvalı qarışdı... Andronikin vaxtilə camaatımızın başına açdığı müsibətlər gözləri önündə dayandı... Elə bil fikrə düşdü. Xəstələndi. Gözləri də işığa həsrət qaldı. 1991-ci ildə ağır fikir-xəyal içində rəhmətə getdi.

Müsaibim Əbülfəz Süleymanov 1937-ci il təvəllüdüdür. 60-ı ötmüş yaşı öz işini görsə də, hələ gümrahdır. Dolu bədəni var. Qıvrım saçları yerindədir. Rusiyanın şəhərlərində, digər yerlədə az olmayıb. Bir sözlə, çox gəzib, çox dolanıb. Çox insanlarla oturubdurub. Onların içində hətta ermənilər də olub. Amma ...

Özünün dediklərindən:

--Həqiqətən erməni yoldaşlarım var idi. Oturub-durmuşam, birlikdə çörək də yemişik. Açığını deyim ki onlara qətiyyən canım qızmayıb. Çünki ermənilərdən hansı birinə rast gəlirdimsə ilk anda yadıma anam düşürdü... Qolunu itirmiş, bütün sağlamlığını itirmiş anam... Bir də ki, eyni vaxtda qəddarlıqla öldürülən xalalarım yadımdan çıxmırdı... Həmçinin ermənilərin bütün günahsız qurbanları olan azərbaycanlılar. Ermənilər "dost" cildinə girmicənavarlardı. Onlara qətiyyən etibar etmək, bel bağlamaq olmaz. İmkan düşsə mən onları dişlərimlə didərəm. Çünki onlar bunəlayiqdirlər. Bu gün aramızda "iqtidar" "müxalifət" kəlmələri işlədəndə düzü mənə qəribə təsir bağışlayır. Axı biz bir millətin, bir xal-

qın oğluyuq... Unutmamalıyıq ki, bizim bir düşmənimiz var,--Erməni!..

* * *

Naxçıvan Dövlət Universitetinin aspirantı Elman Yusif oğlu Cəfərli erməni soyqırımlarına dair yeni araşdırmalar aparır... Digər cavan ziyalılarımız da həqiqi tariximizlə dərinlən məşğul olur... Ötən dövrlərin gizli qalmış qaranlıq səhifələri açılıb dünya ictimaiyyətinə çatdırılır. Müstəqilliyimizin verdiyi imkanların nəticəsidir ki, son dövrlərdə bir-birindən maraqlı, dəyərli kitablar işıq üzünə görmüşdür. Aspirant, tarixçi-müəllim Elman Cəfərli məlum mövzu ilə əlaqədar ayrı-ayrı ədəbiyyatların əldə edilməsində mənə yardım göstərdi. Həmin kitablarda bu və digər dərəcədə Yayıncı faciəsinə də toxunulur, yaxud ətraflı söhbət açılır. Onlardan bəzi məqamların "Yayıncı soyqırımı" kitabına daxil olunmasını zəruri saydım.

İlk öncə Mirzə Bağır Əliyevin "Qanlı günlərimiz" (Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1993) kitabına müraciət edək. Bu kitab 1918-1920-ci illərdə baş verən qırğınlardan bəhs edir. Hadisələrin bilavasitə iştirakçısı Mirzə Bağır Əliyev həmin illərdə Naxçıvanda yaradılmış Milli Komitənin katibi işlədiyi üçün qələmə aldığı hadisələr daha dəqiq və inandırıcıdır. Kitabdakı hadisələr tarixi ardıcılıqla verilmişdir. "Qanlı günlərimiz" in 56-cı səhifəsində "İyun 14, pərşənbə, Ramazan 17" başlığı altında verilmiş yazıda deyilir: "Yayıncı hadisəsinə dair sübh vaxtı xəbər çatdı ki, Andronikin qüvvəsi Araz körpüsünü dağıtmış, Yayıncı kəndinə hərəkət edib həmin kəndin əhalisini qətl-qarətə düçar qılmış. Nehrəm əhli Tağı Nağdəliyevdən Milli Komitə naminə bu məzmununda bir məktub rüsul oldu:" Xidməti-alilinizə məlum edirəm ki, Andronikin dəstəsi İrandan övdəm etdikdə Araz körpüsünü atıb Yayıncı kəndinə keçmiş. Həmin kəndin əhalisini qətlü-qarətə düçar qıldıqda, kəndi tari-mar etdi. Cəmaləddin və Ərəzin kövşəni də erməni qüvvəsi ilə dolubdur. Lazımı binagüzarlıq etməkdən ötrü xəbər verirəm. Nehrəm həm qorxu içərisindədir. Müxlisiniz Tağı Nağdəliyev"

"İyun 15, cümə, Ramazan 18" başlığı ilə verilmiş yazıda isə oxuyuruq: "Bu gün Andronikin dəstəsinin Yayıncı əhalisinə endirdiyi zərbələrə tab gətirməyib dala oturması xəbəri alındı"

Əlbəttə, "Qanlı günlərimiz" kitabından verilən tarixlər 1918-
ilə aiddir. Həmin ilin 17 iyununda Milli Komitəyə daxil olan baş-
qa bir məlumatda isə göstərilir: "Bu gün beş yüzə qədər Osmanlı
əsgərinin Qaraçuq kəndinə varid olması xəbəri çatdı. Həmçinin
Andronikin dəstəsinin Culfadan və Yaycıdan Naxçıvana tərəf
övdət etmək xəbəri alındı"...

Bir gün sonra Andronik quldurlarının bir hissəsinin Yay-
cıdan Ordubad tərəfə hərəkət etməsi xəbəri də Milli Komitəyə
çatdırılmışdır...

* * *

Qarşımda daha bir kitab var. 27,5 çap vərəqi həcmində olan
bu böyük əsər "Muxtariyyat ərəfəsində Naxçıvan" adlanır. Kitab
1999-cu ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Qeyrət" nəşriyyatı
tərəfindən çap olunmuş və Muxtar Respublikamızın 75 illiyinə
ərməğan edilmişdir. Kitabın müəllifi Ərzurum Universitetinin
dosent-doktoru, tarixçi alim İbrahim Ethem Atnurdur.

İbrahim bəy kitabında yazır: "...Türk ordusundan ağır zərbə
alan Andronik Naxçıvanın günahsız əhalisindən öz acığını
çıxmaq istəyirdi.

Bu məqsədlə Culfaya çəkilən erməni qüvvələri sərhəddə
yerləşən Naxçıvan qəzasının böyük kəndlərindən biri olan Yaycı
kəndinə hücum etdilər. Heç bir şeydən xəbəri olmayan Yaycı kənd
əhalisi Andronikin dəstəsi tərəfindən mühasirəyə alındı. Adamlar
silahsız tərəfə getmək istədi. Ancaq Andronikin qaniçən dəstəsi ilə
qonşu erməni kənd əhalisi Araz sahilində 4000-ə yaxın qadın,
uşaq və yaşlıya hücum edərək, çoxusunu qətlə yetirdilər. Ölənlər
o qədər çox, qalanlar o qədər az idi ki, ölənləri dəfn etməyə adam
yox idi. Yaycı davasında türk hərbi təşkilatının ilk təşəbbüskarları-
rından, bölgənin qəhrəman övladlarından Məhəmmədəli Şükürov
şəhid oldu.

Yaycı soyqırımından sonra bölgənin erməniləri Andronikin
dəstəsi ilə bərabər müsəlman kəndlərinə hücumlarını davam etdir-
dilər. Nağdəlizadə "İstiqlal" qəzetində bu hadisə ilə əlaqədar ya-
zırdı: Yüzlərlə müsəlman qadınlar, uşaqlar vəhşi heyvanlar kimi
dağlarda səfil-sərgərdan kimi yaşayır, ot yeyirdilər. Bir nəfər
müsəlmanın bir gecə 400-ə yaxın arvad-uşağa heyvan gətirib çat-

dırması heç yadımdan çıxmır. Andronikin dəstəsi tərəfindən əhaliyə edilən zümlər orta əsrlərdə Endülüstdəki zümlərdən bətərdir.

* * *

"Qarabəkir əfsanəsi" sənədli romanı yazıçı Güllü Məmmədovanın oxucularla dördüncü görüşüdür. 2001-ci ildə Bakıda "Zaman" nəşriyyatında nəfis tərtibatla buraxılmış bu iri həcmli kitab haqqında tarix elmləri doktoru, professor, millət vəkili İsmayıl Hacıyev yazmışdır:- "Romanın ən maraqlı və yaddaqalan, bizi razı salan hissəsi Naxçıvanla bağlı olan səhifələrdir. Kazım Qarabəkir paşanın başçılığı ilə türk əsgərlərinin Naxçıvana gəlmələri, yerli əhali ilə birlikdə bölgə uğrunda apardıqları mübarizə çox inandırıcı və uğurlu bir səviyyədə oxucuya təqdim edilir. Tarixi tədqiqatlarda bunlar qismən də olsa araşdırılmışdır. Bədii sözün gücü ilə tarixi hadisələr və faktlar oxucuya elə inandırıcı və aydın dillə çatdırılır ki, bunların yetgin bir yazıçının qələmindən çıxdığına şübhə etmirsən"...

"Qarabəkir əfsanəsi" kitabında Yaycı faciəsi ilə bağlı yazılmış səhifələr də olduqca təsirlidir. Romandan bir parçanı oxuculara təqdim edirik:

"İyunun 14-ü.

Sübhün gözü açılmamış Arazın sahilləri atlı əsgərlərlə doldu. Onlar uzun yol keçib gəldiklərindən yorulmuş, üst-başlarını toztorpaq basmışdı. Lakin qarşı sahildən Naxçıvan torpağını görəndə kimi sanki canlandılar, yorğun gözləri geniş açılib işıqlandı, qan qoxulu ehtirash baxışlar Culfa düzünə zilləndi.

Araz körpüsünü birinci Andronik Ozanyan keçdi. Atın üstündə şəhanə bir vüqarla, bir fateh ədasi ilə oturan Andronik körpünü keçən kimi geri çevrildi, əlini yuxarı qaldırdı və qışqırdı:

--Axırncı keçənlər körpünü partlatsınlar. Türklər ardımızca gəlməsinlər.

Andronikin arxasınca atlı silahlı əsgərlər Culfa düzünə töküldü. Qoşunun ardı-arası kəsilmirdi. Onlar tanımadıqları, görmədikləri bu torpağa fəlakət toxumları səpməyə gedirdi.

İyun günəşi bütün hərarətini, istisini sanki Culfa düzünə tökmüşdü. İsti ilgim kimi üz-gözü qarşırdı. Andronik də istidən tən-gidi, sinəsini Arazın sərin mehinə tutdu. Qan sağılmış kimi görü-

nən gözləri bir nöqtəyə zilləndi: Görəsən Naxçıvanı iki günə ala biləcəyimi? Əsas qorxu türklərdəndir. Kazım Qarabəkirin ordusu Gümrüdədir. Çox güman ki, o naxçıvanlıların köməyinə gələcək. Lakin o, gələncə qədər Naxçıvan işğal olunmalı, diz çökməli, dərhal da Sovet Rusiyasının tərkibinə keçməlidir. Yalnız o halda Kazım Qarabəkirin əli boşa çıxacaq.

Körpünü keçən əsgərlərin ardı-arası kəsilmirdi. At kişnərtisi çöllərin, yastı, qırmızı təpələrin sükutunu pozurdu. Andronik dörd min nəfərlik qoşununu İrəvanda toplayıb işğalçılıq yürüşünə çıxmışdı. Bakıda Stepan Şaumyanla əlaqə saxlayırdı. Stepan Şaumyan da, təzəcə qurulmuş Sovet Rusiyasının bolşevikləri də onun arxasında durmuşdular. Açıqca demişdilər:

Andronik paşa, sən Zəngəzur, Qarabağ bölgələrini al, Naxçıvanı işğal et.. Biz bu torpaqları Ermənistanın xəritəsinə daxil edərik.

Andronik də ağalarına güvənərək dörd min əsgər, üç top, altı pulemyot götürüb Sevandan, Yeni Bəyaziddən keçib Xoy-Səlmas yoluna çıxdı. Uzun yol keçib gəldiklərindən əsgərlər yorulmuşdu. Dincəlməyə, qüvvə toplamağa ehtiyac vardı. Buna görə də qoşun Xoy şəhərinə girmək istədi. Lakin gözlənilmədən türk əsgərləri ilə üz-üzə gəldilər. Türklər az olsa da qısa döyüşdə Andronikin 125 əsgərini məhv etdilər. Az qala Andronikin özü də türk əsgərinin gülləsinə hədəf olacaqdı. Amma güllə yan keçdi və Andronikin çox sevdiyi ata dəydi.

Andronik ürəyində bir ağrı hiss etdi.

Körpünü keçən bölmə komandirləri Andronikin başına toplaşdı. Andronik son tapşırıqlarını verdi. Əvvəlcə Culfa ətrafındakı torpaqları işğal etməli, Şahtaxtıya qədər olan dəmiryollarını, körpüləri, tunelləri partlatmalı idilər. Bunun üçün də dəstələrə müxtəlif istiqamətlərə getmək əmri verdi. Araz körpüsü partladıldı.

Qoşun Naxçıvanın içərilərinə doğru yol aldı. Culfada ayrıldılar. Andronik özü Yaycı kəndinə istiqamət götürdü.

Andronikin Arazı keçmək xəbərini alan Yaycı müdafiəçiləri artıq səngərlərdə düşmənlə əlbəyaxa döyüşə hazır idilər. Təpələrin yanından keçən atlılar güclü atəşlə qarşılandılar. Savaş başladı. Təlim görmüş nizami ordu ilə əlinə təzəcə silah alan, döyüş texnikasına bələd olmayan müdafiəçilərlə savaş uzun sürmədi. Erməni-

lərin atdığı toplar səngərlərin torpağını göyə sovurdu. Müdafiəni yarıb keçən ermənilər artıq cilov gəmirir, qarşılarına çıxan bu ilk maneədən qəzəblənərək adamları amansızlıqla qətlə yetirirdilər.

Uzaqdan gələn atışma səslərini eşidən yaycılılar xilas olmaq üçün Araz çayına tərəf qaçırdılar. Onların son pənahı, son ümidi Araz idi.

Əsgərlər kəndə girən kimi baltaları, süngüləri işə saldılar. Yaycı fəryad, qışqırıq, ağlaşma səsləri ilə doldu. Qorxudan aqlını itirmiş, dəhşət içində qaçan, qaça-qaça bürəyən, sürünən, var qüvvəsi ilə "imdad" deyə bağırانlar erməni süngüsü ilə yığıldıqları yerdə də qalırdılar. Yanan evlərin alovları göylərə bülənd olurdu. Sanki adamlarla bərabər evlər də fəryad çəkir, qışqırırdı. Alovlanan evlərin, dağılan ocaqların fəryadı Araza qədər gedib çatırdı.

Köməksiz qalan Yaycı düşmən süngüsü altında inləyirdi.

...Fatma arvad ermənilərin kəndə girdiyini eşidən kimi iyirmi yaşlı oğlunu kürəyinə aldı. Xəstə oğlunu həyətəcən sürüdü. Qızları da saçlarını yola-yola, dizlərinə çırpa-çırpa onun arxasınca qaçdılar. Lakin Fatma arvadın dizləri qatlandı. Üzü üstə oğlu ilə bərabər yığıldı. İnlədi. Qaçmağa aciz olduğundan qızlarına qışqırdı:

--Heç olmasa siz qaçın, gavurların əlinə keçməyin.

--İmransız, sənsiz qaçmırıq. Fatma arvad qüvvəsini toplayıb qalxdı. Atəş səsləri get-gedə yaxınlaşırdı. Beyni sanki birdən ayazıdı. Aqlı sürətlə işlədi.

--Yaxşı, onda köməkləşin, İmranı təndirəsərə aparaq. Təndirə salaq. Yerini bilməzlər. Sağ qalar.

İmranı sürüyüb təndirə saldılar. Fatma arvad kör-köhnə pal-tarları təndirin ağzına qoyduğu taxtanın üstünə atdı. Sonra bir bağlam odunu sürüyüb təndirin üstünə yıgıdılar.

--Allaha əmanət eləyirəm,--Fatma arvad qızlarının qolundan tutdu, Araza tərəf üz tutdular. Arxada yanan evlərin sayı çoxalır. Qışqırıq, fəryad səslərindən ürək parçalanırdı. Fatma arvad var qüvvəsi ilə qaçmaq istəyirdi. Amma dizləri vurulmuş kimi bükülür, qızları qolundan tutub tikanlı çöllükdə sürüyürdülər. Ürəyinin parçası geridə qalmışdı. Qızlar ağlaşırdı. Fatma nəfəsini dərmək üçün dayandı. Qızlarına baxdı və toxtaq səslə

dedi:

--Ağlamayın, ürəkli olun. Ağlayanda qaçmaq olmur. Fəryad, ağlaşma səsləri Araza çatanda qurtarırdı. Sanki Araz bu dəhşət dolu fəryad səslərini lilli sularına qatıb aparırdı. Lakin əli qılıncı düşmən kimi Araz da namərdlik edirdi. Ona pənah gətirənlərin çoxunu lilli sularında qərq edirdi. Haraya, fəryada baxmırdı Araz. Sanki daşürək insanlara baxıb ürəyinə daş bağlamışdı Araz da.

Ölümdən qaçanların çoxunu Arazda ölüm haqlayırdı. İran sahilində qopan vay-şivən səsləri bu sahilin göz yaşlarına qarışırdı. Arazı heç kəs bu dəlilikdə, bu coşğunluqda görməmişdi. Çay yatağına sığışmırdı. Ləpələr dalğa kimi şahə qalxır, qarşısına çıxanı süpürləyib aparırdı. Düşməndən can qurtarıb Araza pənah aparanların çoxunun son qisməti coşğun ləpələrin qoynunda bitirdi. Araz da can alırdı...

Yaycının içərisində isə ölüm evbəev, həyətbəhəyət gəzirdi. Qaçıb getməyə macal tapmayanların biri də daşnakların əlindən qurtarmırdı. Həyətlər, küçələr cəsədlərlə doluydu. Qan qoxusuna yerikləyən quduz canavarlar təkin daşnaklar daha da quduzlaşır, əllərindəki süngülərdən qan şoralanıb axdıqca vəhşi bir ehtiras daha da güclənir, daha çox öldürmək, məhv etmək, yandırmaq, külə döndərmək ehtirası alovlanırdı.

Anasının qucağında bağı çatlayan körpələr süngülərin başında oynayırdı, ağbirçək analar, ağsaqqal atalar amansızlıqla, qəddarlıqla qətlə yetirildi.

Yaycının başı üstə qaralmış buludlar sanki göz yaşını sıxmağa hazırlayırdı. Qaralmış buludlar sanki bu qan rəngli torpağa qara matəm örtüyünü çəkirdi. Qan ağlayan Yaycını qoruyan, köməyinə çatan yox idi..."

NƏ İDİ GÜNAHLARI?... ƏRŞƏ YETDİ AHLARI...

84 ildir bu sual cavabsızdır... 84 ildir o dəhşətli Yaycı soyqırımını törədənlər (digər soyqırımları da onun kimi) cəzasız qalıblar. Kim verəcək onların cəzasını? Kim onların saxta dünənini, bu gününü hakim qarşısına çıxaracaq? Kim onlara hayqıraraq deyəcək

ki, bəsdir, yetər, insan qanı üzərində, insan cəsədləri üzərində "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyasına düşməyiniz... Kim onları cansız alətə döndərən siyasət dəllallarına üz tutub şəstlə bildirəcək: Günahkar həm də sizsiniz, siz! Artıq sivil dünya sizləri qəbul etmir. Siz lənətə layiq damğalı bir keçmişsiniz. Kim deyəcək bunları, kim? Cavab sadədir. Biz, biz, yenə də biz! Və bizim övladlar... Hamı bu vətən taleli ağır yükün altına girməlidir... Hər kəs nə bacarırsa, nə əlindən gəlsə. İstər cavan olsun, sırası fəhlə olsun, istərsə də nazir olsun... Yaxud da əli silah tutan vətən övladı-əsgər olsun... Özümüzü, ailəmizi, namus qeyrətimizi zərrə qədər düşünürüksə, bu vətəni düşünməliyik. Əgər bu vətən yoxdursa, biz nəyə gərəyik?! "Vətən bizə nə verib" yox, "Biz vətənə nə vermişik" kimi düşünməliyik... Bütün şüurlu həyatımızı bu istiqamətə yönəltməliyik...

Yaycı soyqırımı ilə bağlı ümumi qeydləri yazmazdan əvvəl bu sözlər, bu fikirlər təbii olaraq içimdən baş qaldırdı və qarşısını almadım. Mən bu fikirlərimi kitabın sonunda yazmağı nəzərdə tutmuşdum... Amma nə fərqi... içdən, ürəkdən gələn söz və fikirlər nə qədər çox deyilsə, təkrarlansa belə yenə zərər verməz, əksinə xeyir gətirər.

* * *

1918-ci ilin iyun ayında deyilənə görə bazar günü qatı anti-türk olan, insan cəlladı, insan qəssabı adlandırılan Andronik özünün insanlıq simalarını itirmiş quldur, soyğunçu dəstələri ilə (həm atlı, həm piyada dəstələr olmuşdur) indiki Culfa rayonunun Yaycı kəndinə basqın etmişdir. Son muasir silahlarla silahlanmış daşnak Andronikçilər bir neçə gün ərzində "min evli" kənd adlandırılan Yaycını dağıdıb yerlə-yeksan etmiş, insanlarına qarşı əsl soyqırımı həyata keçirmişlər. Bu, tarixdə misli görünməmiş qətlyamlardan biri idi. Söhbətlərdən aydın olmuşdur ki, bu qanlı tədbirin həyata keçirilməsində Yaycıya qonşu olan Yuxarı Aza və Der kəndlərinin erməniləri də yaxından iştirak etmişlər. Görüşüb danışdığım adamlar həm də onu bildirmişlər ki, məhz o xain, iblis xislətli qonşular kəndə gəlib camaatı tam arxayınlaşdırmışlar. Demişlər ki, "Əsla narahat olmayın... İş-gücünüzdən qalmayın. Andronikin məqsədi öz qoşunu ilə gəlib buradan Zəngəzur tərəfə keç-

məkdir... Yayıya yaxın belə düşməyəcəklər..."

Həmişə get-gəl etdikləri, hətta çörək kəsdikləri o tanış insanların (əgər insan demək mümkünsə) "sidq-ürəklə" dedikləri sözlərə necə inanmayaydılar?... Bu inama görə də kəndin igid cavanları, bütün başpapaqlıları o cür nakişiliyi heç ağıllarına da gətirmədilər. Buna görə də lazımı hazırlıq belə görmək kimsəni düşündürmədi... Və heç nə olmayacaqmış kimi kənd özünün adi günlərində idi. Müsahiblərimdən biri hadisənin bazar günü olduğunu bildirmişdir. Bazar günü isə çöl-tarla işlərindən başqa Culfaya, Ələmdara... alış-verişə gedənlər daha çox olurdu. Demək, Yaycının cavanlarının, əli iş tutan adamlarının əksər hissəsi kənddən kənarda olmuşdur. Görüşdüyüm həmkəndlilərimin sözlərində bir fikir xüsusi vurğulandı ki, əgər ata-babalarımız ermənilərin belə alçaq niyyətlərini düşünsəydilər, ordan-burdan nə qədər silah əldə edib namərd düşmənin qarşısını alar və onlara layiqincə cavab verərdilər... Amma min-min təəssüflər olsun ki, yaycılılar öz təmiz qəlblərinə görə onlara inandılar.

Bu inanmağın isə nəticəsi haqqında bəhs etdiyimiz ən faciəli soyqırımı oldu. Bu inanmaq təkəcə bir kəndə, bir obaya yox, bütün Naxçıvana, Azərbaycana ağır zərbə vurdu...

Bütün xalqımıza və bütün türk dünyasına itki oldu. Torpağında yaşayıb böyüdüyü, çörəyini yediyi bir millətə-türk xalqına xain çıxan, şərəf və vicdanını itirmiş Andronik ancaq bu yolla-hiylə yolu ilə kəndə girə bilərdi. Belə də etdi. Erməni xislətində mərdi-mərdənəlik, kişilik siması yoxdur. O xislət ancaq onlara alçalmağı, ikiüzlülük göstərməyi, yalan və hiylə yolunu seçməyi təqlin edib. Onlar təbii ki, bəşəri bir yol, kamil insanlıq yolunu tuta bilməzdilər.

Məhz belə yollarla da nə qədər türk, azərbaycanlı, ümumən isə müsəlman qanı axıtmışlar. Bu zümrə təkəcə müsəlmanlar üçün yox, eləcə də bütün insanlıq üçün bəla və faciədir.

Yaycılıların və onların yeni nəslininsə yaddaşında ermənilər xüsusilə qəddar, qaniçən insanlar kimi yer tapıblar. Axı 1918-ci ildə dinc əhaliyə qarşı törədilən o vəhşilikləri necə unutmaq, necə hafizələrdən silmək olar? Diqqət yetirin, əldə olunan məlumatlara görə bir-iki gün ərzində Yaycı kəndində təxminən 2500 adam

qətlə yetirilib və itgin düşüb. Yüzlərlə adam şikəst olub. Öldürülənlərin çox böyük əksəriyyəti südəmər körpələr, uşaqlar və qadınlar olmuşdur. Kənddə 45-50 ailə tamamilə məhv edilmişdir. Yüzdən çox evə od vurub yandırmışlar. Ermənilər qarşılıqlarına çıxan bütün hamilə qadınları xüsusi işgəncələrlə məhv etmişlər. Neçə-neçə kənd sakini itgin düşmüş və ya girov götürmüşlər. Haqqında bəhs etdiyimiz Yasəmən xala söyləmişdir ki, onun yanında Şamama adlı gəlini zorla, qamçı vura-vura ata mindirib aparmışlar. Onu da danışdırlar ki, onlarca qadın, qız, erməninin əlinə keçməsin deyə özünü Arazın gur sularına atıb məhv olmuşdur.

Andronikin qoşunları Aza, Der erməniləri ilə birlikdə böyük talançılıqla da məşğul olmuş, bütün qiymətli əşyaları və qarşılıqlarına çıxan mal-davar sürüsünü aparmışlar... Qardaş türk əsgərlərinin Naxçıvana yetişməsi xəbərini eşidən Andronik quldurları tələm-tələsik kənddən çıxıb qaçmışdır. Artıq bu vaxt isə kənddə kəndlik qalmamışdı. Evlər, həyətlər, küçə və meydanlar, xüsusən də Araz çayının kənarları insan meyitləri ilə dolmuşdu. Onların hamısını götürüb dəfn etməyə günlərlə, aylarla vaxt lazım gəldi.. Aylar keçəndən sonra da ətraflarda tanınmaz hala düşən qurdquşa yem olmuş insan cəsədlərinə rast gəlinirdi... Hətta bir neçə il keçməsinə baxmayaraq ermənilərin əli ilə öldürülmüş adamların quru skeletləri, sür-sümükləri tapılırdı.

Andronik qırğını vaxtı kəndimizdə təsadüfən qonaq olan adamlar da qaçıb canlarını qurtara bilməmişlər.

Yaycıya ərə gəlmiş Xanım Nəzərova əslən Bənəniyar kəndindəndir. O danışır ki, həmin hadisədən bir qədər əvvəl onun ana babası Məşədi Abbas həyat yoldaşı Zərri xanımı, bacısı Məşədi Qonçanı və 12 yaşlı oğlu Mirzəlini Yaycida yaxın dostu olan Kərbəlayi Məmişlə qonaq gətirir. Özünü isə ticarət işləri üçün İrana gedir. Qonaqlar Məşədi Abbas alış-verişdən qayıdana kimi Yaycida qalmalı idilər... Elə bu vaxt eşidirlər ki, Andronikin qoşunları kəndə hücum ediblər. Böyük vahimə içində qaça-qaç düşür. Onlar da yeganə çıxış yolunu İrana keçməkdə görürlər. Lakin qəddar ermənilər yüzlərlə günahsız adamlar kimi onları da Arazın sahilindəcə yaxalayıb qətlə yetirir. Sonra İrandan qayıdan Məşədi Abbas bacısı Məşədi Qonçanın və oğlu Mirzəlinin cəsədlərini hə-

min ərazidə tapır. Deyilənə görə Məşədi Qonça uşağı dalına alıb qaçmaq istərkən hər ikisini güllə ilə vurmuşlar. Uşağın meyiti üzüquylu düşmüş Məşədi Qonçanın cəsədinin üstündə qalmışdı.

Məşədi Abbas həyat yoldaşı Zərri xanımın isə nə öldüsündən, nə qaldısından xəbər tuta bilmir. Arazda axmasını zənn edirlər... Amma çox-çox sonralar məlum olmuşdur ki, ermənilər Zərri xanımı əsir götürmüşlər...

Bir sözlə, Andronikin Yaycıya qəfil, gözlənilməz hücumu çox böyük bəlalara, faciələrə səbəb oldu... Kənddə birdən-birə yeni, iri qəbiristanlıq meydana gəldi... Həmin qəbiristanlıq indi kəndin içindədir. Ona "Andronik qurbanlarının qəbristanlığı" deyirlər...

Söhbətləşdiyim adamlar qeyd etmişlər ki, Yaycida 7 il yas saxlanılıb. 7 il bayram keçirilməyib, 7 il toy-düyün, şənlik olmayıb... Həm də deyirdilər ki, kənddə neçə illər qadın, qız qıtlığı yaranıb... Dul kişilərin çoxu gedib kənar yerlərdən evlənməyə məcbur qalmışlar.

Yaycı demək olar ki, ölü vəziyyətinə düşmüş "qəddi qırılmış", "beli bükülmüşdü"... Və uzun müddət özünə gələ bilməmişdir.

Yaycını kim bu hala salmışdır? Andronik və onun vəhşi, quldur dəstələri... Azərbaycanlı qanına susamış ermənilər... Bu cür vəhşilikləri isə çox yerdə törətmişlər... Onları yaxından tanıyanlar, iç aləmlərinə az-çox bələd olanlar təbii ki erməni haqqında müsbət söz söyləməz, müsbət fikir deməzlər... İstər müsəlman olsun, istərsə də xristianlar və başqa dinlərə qulluq edənlər...

Kitabın II bölümünü də məhz ermənilər barədə deyilmiş fikirlərlə tamamlayıram. Diqqətlə oxuyun və daha dərinləndən tanıyın onları.

ERMƏNİLƏR HAQQINDA FİKİRLƏR.

"Bu xalq istər xasiyyətinə, istərsə də coğrafi vəziyyətinə görə qədimdən ikiüzlü və riyakardır: Bunlar daima romalılara nifrətdən, parfiyalılara isə həsəddən az qala partlayırlar"

**Tatsit,
Roma tarixçəsi.**

* * *

"Ermənilərin yoxsulluğu və əzab-əziyyət çəkməsi məndə onlara qarşı böyük rəhm yaratmasına baxmayaraq, onların haramzadəliyi, kələkbazlığı o dərəcədə iyrenc, alçaqlıqları o dərəcədə biabırçı, o qədər hiddətləndirici idi ki mən heç vaxt onlara bağlana bilmədim"

Qraf De Şole,
Fransız səyyahı.

* * *

"Ermənilər həmişə başqa dinə qulluq edən hökmdarların hakimiyyəti altında olmuşlar. Nəticədə öz fikir, niyyət və duyğuların gizli saxlayan, hiyləgər və kələkbaz adamlara çevrilmişlər".

A. Duma,
Fransız müfəkkiri.

* * *

"Erməni qul və kənizləri, Korində Afrodita kənizləri, habelə Hindistanın məbədlərində xidmət edən dini rəqqasələr ilk fahişələr idi".

Fridrix Engels,
Alman alimi.

* * *

"Görünür, ermənilər yad torpaqlarda rahatca yaşaya bilirlər. Bəlkə də onlara kifayət qədər vəsait verilsəydi, Qarabağdakı torpaqları tərk edərdilər".

Fitroy Plaklen,
Britaniya jurnalisti.

* * *

"Ermənilər acgöz və tamahkardırlar, fitnəkar və araqarışdırıcılar, heç kəsi bəyənmişlər. Onlar xırda bir işi şişirtməkdə istedad sahibidirlər, intriqa yaratmağı sevirlər".

Vilson,
İngilis səyyahı.

* * *

"Erməni qadınları digər xalqlarla zorla, məcburən də olsa əlaqədə olmuşlar. Dövlətini və şərəfini çoxdan itirmiş erməni qadınları ilə münasibətdə İran əsgərləri, türklər, gürcülər və dağlılar, görünür, heç bir ədəb-ərkan gözləməmişlər. Bu səbəbdən də

ermənilərin damarından hər cür qan axır."

V.Z.Veliçko.

* * *

"Qədim "hay"lar təqribən bizim eradan əvvəl birinci minillikdə Fərat çayının yuxarı vadisində vəhşi təbiətli "nair"lər kimi meydana gəlmişlər".

İ. Dyakonov,
Rus alimi.

* * *

"Türkmənçay müqaviləsindən (10 fevral 1828) dərhal sonra Azərbaycana Paskeviçin başçılığı ilə İrandan 40 min erməni, 1829-cu ildə isə Türkiyədən 90 min erməni gətirilmişdir. Ümumiyyətlə 1828-1896-cı illərdə İrandan və Türkiyədən 1 milyon 200 min erməni köçürülmüşdür. Bunun 985 min 460 nəfəri Azərbaycanın qərbində, (indiki Ermənistanda F.F.) qalanları isə Qarabağda və Gəncə quberniyasında yerləşdirilmişdir.

Ermənilər bu ərazilərdə özünə yer etdikdən sonra azərbaycanlıları sıxışdırıb çıxartmış, qarətlər, talanlar etmiş və adamları vəhşicəsinə öldürmüşlər".

Maqde Neyma,
tarixçi alim, "Armeniya" əsərindən.

* * *

"Sən qorxaqsan, sən köləsən, sən ermənisən!"

Aleksandr Sergeyeviç Puşkin,
rus şairi.

* * *

"Erməniləri bir millət kimi yer üzündən silmədiyim üçün gələcək xalqlar ya məni alqışlayacaq, ya da ki lənətləyəcəklər".

Əmir Teymur.

* * *

"Erməni gəldi, təzə bəla gətirdi".

Gürcü atalar sözü.

* * *

"Ermənidir yer üzünün Əhriməni,
İnsanlığın düşmənidir, düşməni."

Sədi Şirazi,
Fars şairi.

* * *

"Ermənilərin eybi: bədfel, kündəbədən, oğru, gözügötürməyən, bir ayağı qaçmaqda olan, əmrə baxmayan, yersiz hay-küy salan, vəfasız, riyakar, söyüş söyən, ürəyi xıltlı, ağasına düşmənçilik etməkdir. Ümumiyyətlə, onlar başdan ayağa müsbətdən çox mənfiyə yaxındır."

"Qabusnamə"

(XIII əsr)

* * *

"Demək olar ki, bu əyalətlərdə xalqın əsas kütləsi ilə əlaqəsi olan hər bir kəs türklərə hörmət etməyi və onları sevməyi, ermənilərə nifrət etməyi və onlara həqarətlə baxmağı öyrənir... Əgər Anadoluda sizi bir yerdə aldatmışlarsa, deməli, siz ermənilərlə təmasda olmuşsunuz.

Mən bir türklə iş barəsində şərtləşəndə, yazılı müqavilə bağlamadan da kifayətlənirəm, çünki o, söz verdi qurtardı. Yunanla yazılı şərt kəsirəm, çünki onlarla belə lazımdır və sərfəlidir. Ermənilərlə isə yazılı surətdə də heç bir iş görmürəm, ona görə ki, onların yalançılığı və fitnə-fəsadları hətta yazılı şərti belə poza bilər".

Kolmer,

alman alimi, "Anadolu eskizləri".

* * *

"Ermənistanın indiki ərazisi ermənilərə deyil, azərbaycanlılara məxsusdur. Məhs bu səbəbdən də Ermənistan ərazisindəki coğrafi adların böyük əksəriyyəti azərbaycanlılara aiddir. Tarixin sonrakı vaxtlarında ermənilər bu ərazilərə gələrək işğalçılıq planlarını genişləndirməyə, başqa torpaqları tutmağa, qarət və soyğunçuluq etməyə başlayırlar..."

Jastin Makkarti, Karolin Makkarti,

ABŞ tarixçiləri.

(Yuxarıda ermənilər haqqında qeyd olunan fikirlər

31 mart 2001-ci il tarixli "Azərbaycan" qəzetindən götürülmüşdür.

Həmin fikirləri toplayıb qəzetdə çap etdirən

E. Yusifliyə minnətdarlığımı bildirirəm).

III BÖLÜM

O MÜTHİŞ FACİƏDƏN ZAMAN KEÇSƏ DƏ...

Qeyd olunduğu kimi qəddar erməni daşnakı Andronik Naxçıvan diyarının ən iri kəndlərindən sayılan Yayıcı dağıdıb viran qoydu. Böyük bir yaşayış məskənini 1-2 günün ərzində "ölü kəndə" çevirdi. Səya gəlməz insanlarını qırdı... Və Yayıcı çox sonralar yavaş-yavaş özünə gəlməyə, "nəfəs almağa" başladı. Yeni ailələr quruldu, ocaqlar tüstüləndi... Həyat pis-yaxşı bərqərar oldu. Amma Sovet rejiminin sərt qanunları bu yerlərdən də yan ötmədi. Ağır repressiyalar başladı... Kəndin neçə-neçə günahsız, dinc sakinini gecə ikən çağırılıb "gedər-gəlməzə" göndərildi. Yaşlı adamlar danışır ki, hətta bir sümbül dəninin üstündə ac-yalavac insanlar ağır, əzablı türmələrin "qonağı" olurdu. Ailələr, uşaqlar başsız qalırdı. Ötən əsrin 30-cu illərinin sonunda Yayıcı Azərbaycanın digər bölgələri kimi xüsusilə böyük zərbələrə məruz qaldı... Vaxtilə az-çox çörəyi olan kənd sakinləri "Kulak" damğası ilə Orta Asiyanın və Qazaxıstanın çöllərinə göndərildi... Yayıcıdan Hacı Həsən, Hacı Əsgər tayfalarının, Piriyevlər, Abdullayevlər ailələrinin və s. böyük bir qismi əsassız repressiya qurbanlarına çevrildilər... Təbii ki bu "oyunlarda" o dövrlərdə Azərbaycan və Naxçıvan rəhbərliyində özünə yuva salmış ermənilərin barmağı az olmayıb. 1918-ci ildə Yayıcida Andronik cəllədlərinə qarşı yeganə vuruşanlardan biri olan Kərbəlayi Həsən yalan, uydurma danoslar nəticəsində həbs edilib Şimala göndərilir. Heç bir il çəkmir ki ağır sürgün həyatı qoçaq, qeyrətli eloğlumuzu məhv edir. 1937-ci ildə Hacı Əsgər oğlu Kərbəlayi Həsənin həyat yoldaşını və uşaqlarını isə Orta Asiyaya sürgün edirlər. Sürgündən tək-cə Məmməd Əsgərov yayınır. O da həmin illərdə Gəncə Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun aqronomluq fakültəsində təhsil alırdı. Xoş təsadüflər nəticəsində özünü qoruyub saxlaya bilən Məmməd təhsilini davam etdirir. Maraqlıdır ki Stalin rejimində "Xalq düşməni" adı ilə həbs olunan Kərbəlayi Həsənin oğlu Məmməd Əsgərov Stalin təqaüdü ilə ali təhsilini tamamlayır və Yayıcının, eləcə də bütün Azərbaycanın fəxri olan bir şəxsiyyət səviyyəsinə ucalır.

* * *

Yaycı kəndi 1941-1945-ci il vətən müharibəsində-Hitler faşizminə qarşı müharibədə öz sözünü layiqincə dedi. Kəndin bütün oğulları silaha sarılıb Azərbaycandan çox-çox uzaqlarda "vətən" adlı məmələkəti qorudular. Yaycı bu savaşda 100-dən artıq övlad itirdi. Neçə-neçə yaycılı böyük qəhrəmanlıqlar göstərib yüksək döyüş mükafatlarına layiq görüldülər. Bu gün həyatda yaşayan və dünyasını dəyişən igid həmyerlilərimizdən Tağı Tağıyevin, Hüseyin Tağıyevin, Vəli Vəlixanovun, Səfər Əliyevin, Həsən İsmayılovun, Vəli Zeynalovun, Əli Əliyevin və bir çox başqalarının keçdiyi şərəfli döyüş yolları indiki cavan nəslimiz üçün əsl örnək, əsl məktəbdir.

1988-ci il hadisələrindən sonra Yaycı vətənpərvərliyi bir daha özünü büruzə verdi. Kənd sakinləri, o cümlədən cavanlar çox böyük mütəşəkkilliklə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sərhədlərini azğınlaşmış nankor qonşulardan-ermənilərdən qorudular. O vaxtlar Yaycının könüllü dəstələri Sədərək, Şahbuz dağlarında, Ordubad ətrafında ermənilərlə ölüm-dirim savaşında əsl qəhrəmanlıqlar göstərdi və çoxlarına nümunə oldular. Ümumiyyətlə, Yaycı Dağlıq Qarabağda və muxtar respublikanın torpaqlarının müdafiəsində 6 şəhid verdi. İbrahim Ramazan oğlu, Məzahir Nəcəfov, tağı Qasımoğlu, Vüqar Həsənov, Əliqulu Ağayev, Bağır Bayramov! Azadlığımız və vətənin yağı düşməndən qorunması naminə canlarını qurban verən bu igidlərin adları yaycılıların, həmçinin bütün xalqımızın qəlbində ədəbiləşmişdir.

* * *
Yaycı kəndinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında və Azərbaycanda özünə məxsus yeri vardır. Xalqımızın dünya şöhrətli alimi, uzun illər Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti illəmiş Həsən Abdullayev bu kənddən pərvəriş tapmışdır. 2001-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü-akademiki seçilmiş kimya elmləri doktoru Məhərrəm Məmmədyarov da Yaycının yetirməsidir.

Kəndimizdən çıxan şöhrətli alim-baytarlıq elmləri doktoru, professor Hacı Hacıyevin Azərbaycanın kənd təsərrüfatı elmləri sahəsindəki rolu misilsizdir. Onun baytarlıq elminə gətirdiyi yeniliklər respublikamızdan xeyli uzaqlarda da öz bəhrəsini vermişdir.

Bu kənddən yetişən onlarca elmlər doktoru və elmlər namizədləri özlərinin potensial qüvvələri ilə Azərbaycana xidmət göstərirlər. Yayı həm də vətənə ictimai-siyasi xadimlər bəxş etmişdir. Onların sırasında Naxçıvan MSSR Nazirlər Sovetinin sədri və Azərbaycanın kənd təsərrüfatı naziri olmuş Məmməd Əsgərovu, Naxçıvan MSSR Ali Soveti Rəyasət heyyyətinin sədri vəzifəsində çalışmış, SSRİ Ali Sovetinə deputat seçilmiş Cəbrayıl Məmmədovu, Azərbaycanın hərbi Komissarı vəzifəsində yüksəlmiş Hüseyn Əliyevi və digərlərini göstərmək olar.

Tanınmış yazıçı, tərcüməçi və nəşriyyat redaktoru olmuş Nağı Nağıyevin, şair-alim Allahverdi Tağızadənin də doğma yurdu haqqında bəhs etdiyimiz Yayıdır. Bu kənd eyni zamanda yüksək rütbəli hərbiçilər də az yetirməmişdir.

Əlbəttə, bunlar tam siyahı deyil. Təbii ki, biz heç də kəndin yetirmələrindən söhbət açmaq fikrində deyilik. Lakin bu və digər qısa məlumatlarla oxuculara demək istəyirik ki, 1918-ci ildə Andronik tərəfindən "ölü kənd" halına salınmış Yaycı yenidən yaşayır, qurur, inkişaf edir, böyüyür və gözəlləşir.

Azərbaycanın müstəqilliyi Yayıya da dəyişikliklər, yeniliklər gətirdi. Kənddə 200-dən çox ailə özünə yaraşığı ev-eşik düzəltmiş, ictimai torpaqlar tamamilə özəlləşdirilmiş, zəhmətə bağlılıq, sahibkarlıq hissi güclənmişdir. İndi kənddə mal-qaranın sayı ictimai təsərrüfat dövründə olduğundan qat-qat çoxdur. Əkin-tikinə də yaxşı münasibət yaranıb. Kəndin sakinləri taxılçılığa xüsusi diqqət yetirirlər.

Bu gün Yayıncının sosial-mədəni həyatında əsl yeniləşmələr baş verir. Kənddə 2 orta təhsil müəssisəsi, peşə məktəbi, xəstəxana, rabitə şöbəsi, yeni elektron avtomat telefon qurğuları və s. fəaliyyət göstərir. Hazırda Yayıda böyük kadr potensialı vardır. Nə qədər yaycılı Azərbaycanın və dünya ölkələrinin məşhur ali məktəblərində təhsil alırlar. Bunlar Yayıncının və bütün respublikamızın sabahı, gələcəyidir...

Azərbaycan XX yüzilliyin yetirdiyi nəhəng şəxsiyyət, türk dünyasının dəyanətli oğlu Heydər Əlirza oğlu Əliyevin rəhbərliyi altında irəliləyir və gələcəyə inamla baxır. Ölkəmizin qədim və zəngin bir parçası olan Naxçıvan Muxtar Respublikası isə bu inamlı

irəliləyişin ön sıralarındadır. Muxtar Respublika Ali Məclisinin sədri, böyük Heydər Əliyev məktəbinin layiqli davamçısı Vasif Talibovun başçılığı ilə ulu Şərqi qapısında dayanan Naxçıvan indi özünün misli görünməmiş quruculuq proseslərini həyata keçirir.

İnsanların polad iradəsi, əlbir fəaliyyəti, tükənməz yurd sevgisi Ermənistan tərəfindən yaradılan blokadanın çətinliklərini dəf etməkdədir. Qardaş Türkiyə ilə, dost və yaxın qonşu İran İslam Respublikası ilə möhtərəm prezidentimizin hələ o vaxtlar Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri vəzifəsində çalışarkən yaratdığı iş birliyi getdikcə möhkəmlənir və xalqın mənafeyinə xidmət göstərir.

Ötən il müstəqilliyinin 10 illik yubileyini təntənə ilə keçirən Azərbaycan indi yalnız bir böyük problemlə üz-üzə dayanıb. O da məlum Azərbaycan-Ermənistan və Dağlıq Qarabağ münaqişəsidir... Son əsrlərdə xalqımıza xüsusi qənim kəsilmiş ermənilər 1988-ci ildə qondarma Dağlıq Qarabağ "oyununu" ortaya atmaqla öz xislətlərini, daha doğrusu "Böyük Ermənistan" yaratmaq kimi sağalmaz dərdə mübtəla olduqlarını bir daha aşkarladılar. Və sübut etdilər ki, onlar insanlığa yad olan, çirkin, şərəfsiz bir yol tutmuş ata-babalarının, əcdadlarının əsl davamçılarıdır. Aralarında heç bir fərq yoxdur. 1918-ci ilin erməni 1988-90-cı illərin erməni ilə və bu günün erməni ilə eynidir. Fərq isə köklü surətdə bizdədir. O zaman imkansız, səsi-ünü heç yerə çatmayan, əliyalın azərbaycanlılar idisə, bu gün müstəqilliyini getdikcə möhkəmlədən, səsi dünyanın ən yüksək xitabət kürsülərindən eşidilən, qüdrətli orduya malik azərbaycanlılardır. Ermənilərin məkrli niyyətlərini, tarix boyu xalqımızın başına gətirdikləri müsibətləri, onların bəşəriyyət üçün tiryək olduqlarını bütün dünyaya göstərmək, bəyan etmək hava-su kimi lazımlı, gərəklidir. Bu gün 6 mindən çox əhalisi olan Yayçıda da məhz elə düşünlər. Andronik soyqırımına duçar olmuş Yaycının indiki sakinləri öz doğmalarının, əzizlərinin başına gətirilmiş o qanlı qırğını neçə unuda bilərlər? O müthiş faciədən zaman keçsə də, onun odu-alovu ürəklərdə sönməməli, bizləri amansız düşməne qarşı daim sərvaxt olmağa səfərbər etməlidir... Əsas məsələlərdən biri isə odur ki, Yaycı soyqırımını və digər neçə-neçə faciələrimiz barədə

məlumatlar öz içimizdə "tozlanmamalıdır". Bu haqda hər bir söz, hər bir xəbər böyük dünyamızı qarış-qarış, addım-addım dolaşmalı və ermənilərin kimliyini, onların "nə yuvanın quşu" olduqlarını ayna kimi göstərməlidir.

Görüşüb söhbət etdiyim ziyalılar da məhz bu fikirdədirlər.

* * *

Yaqub Yusifov Yaycı kəndinin ən gözəl ziyalılardanandır. Sözüünün yerini, məqamını gözleməyi bacarır. O, şəhid Tağı Qasımoğlu adına 1 sayılı məktəbin coğrafiya müəllimidir. 20 ildən çox məktəb direktoru, dərs hissə müdiri olub. Vaxtilə rayon komsomol komitəsinin birinci katibi vəzifəsində çalışıb... Bu qocaman ziyalının 5 övladı, 15 nəvəsi və 2 nəticəsi var...

Y. Yusifov kəndini də, doğma Azərbaycanı da ürəkdən sevir. Vətənin sevinci ilə sevinir, kədəri ilə kədərlənir. Xüsusilə ermənilərin xalqımıza qarşı məkrli niyyətləri hamı kimi Yaqub müəllimi də hədsiz narahat edir, eyni zamanda qəzəbləndirir. -Biz də düşməne düşmənin özü qədər, bəlkə də artıq amansız olmalıyıq -deyə Yaqub Yusifov bildirir -- 1918-ci ildə Yaycıda törədilən dəhşətli soyqırımını, habelə digər faciələrimizi unutmağa bizim mənəvi haqqımız yoxdur. Unutduqca, biganəlik göstərdikcə yeni-yeni faciələrə özümüz meydan vermiş oluruq... Düzdür, sovet rejimi dövründə ermənilərin törətdikləri bütün faciələri, həmçinin Yaycı soyqırımını bizə də, bizdən əvvəlki və sonrakı nəslimizə də unutdurmağa çalışıblar. Hətta bu barədə danışanları "millətçi", "pantürkist" damğası ilə aradan götürüblər. Xüsusilə Stalin hakimiyyəti illərində belə hallar az olmayıb. Amma mən deyərdim ki bütün bunlara baxmayaraq biz qəvi düşmənimizi olduğu kimi qiymətləndirməyi bacarmalıydıq. Azərbaycan xalqı "yuxarıların" əli ilə onlara "dost", "qardaş" deməyə məcbur edilib, onlar isə bizə daim düşmən gözü ilə baxıblar. Bir ziyalı kimi onu da deyərdim ki istər çar Rusiyasında, istərsə də sovetlər birliyində tabeliyində olduğu xalqlara qarşı belə birtərəfli siyasət və bu çirkin siyasətin nəticəsində xalqımızın soyqırımlarına məruz qalması, öz dədə-baba torpaqlarını itirməsi böyük rus milləti üçün bir ləkədir.

Bunu rus siyasətçiləri də dərindən dərk etməlidir. Belə etibarsız millət fürsət taparsa rusların özündən də torpaq tələb edəcəkdir. "İndi biz nə etməliyik?"... Belə bir təbii sual ortaya çıxanda Yaqub müəllim tərəddüt etmədən cavab verdi:

--Şükürlər olsun ki xalqımız azadlığa çıxıb, öz müstəqil dövlətini yaradıb. İndi bizə üzdə bir, arxada ayrı cür siyasət təqin edən, düşmənə "qardaş" deməyə çağıran qüvvələr də yoxdur. Mən deyərdim ki bu, ən ümdə, ən vacib bir məsələdir... Bu gün müstəqil Azərbaycana çağdaş dünyamızın tanınmış siyasi xadimlərindən biri olan Heydər Əliyev uğurla başçılıq edir. (Bu amili biz qətiyyənlə unutmamalıyıq). Müdrik və uzaqqörən prezidentimiz sözsüz ki məlum problem ətrafında hər gün, hər saat, bəlkə də hər an düşünür, ən ağıllı yollar arayır... "İndi biz nə etməliyik?" sualına cavab olaraq bildirərdim: Ermənistan-Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə aid məsələləri ölkəmizdə prezident qədər bilən ikinci bir şəxs olmaz. Həm də Heydər Əliyev qədər düzgün və ağıllı nəticəyə gələ biləcək siyasətçi də yoxdur. Demək, o böyük şəxsiyyət nə etmək istəsə biz də onu etməliyik. Daha dəqiqi, onu birmənalı şəkildə dəstəkləməliyik. Xalqımızın taleyüklü məsələsində heç bir müxalifət, iqtidar söhbəti ola bilməz. Bu ümdə məsələlərdə aparılan siyasətə açıq və dolayı şəkildə əngəl olanlara qarşı istər dövlətimiz, istərsə də xalqımız, olduqca amansız mövqe tutmalıdır...

Mən də bir ziyalı, müəllim kimi çalışdığım məktəbdə, yaşadığım kənddə nə əlimdən gəlsə onu əsirgəməməliyəm. Xüsusilə şagirdlər, gənclər arasında vətənpərvərlik hisslərinin gücləndirilməsi, ermənilərin məkrli niyyətlərinin ifşa olunması ilə bağlı ardıcıl təbliğatların aparılması diqqət mərkəzində durmalıdır. Mən özüm şagirdlərimə Xocalı, Bakı, Quba, Şamaxı, İrəvan... soyqırımları barədə söhbət açarkən kəndimizdə baş vermiş dəhşətli faciə haqda da geniş danışır, ermənilərin necə bir hiyləgər və qəddar millət olduqlarını uşaqlara çatdırıram.

Daha yaxşı olar ki tarixin ayrı-ayrı dövrlərində ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında törətdikləri soyqırımları və onların mənfi planları barədə məlumatlar orta məktəb dərsliklərinə də salınsın... Belə olan təqdirdə yetişən yeni nəslimiz düşməninə də,

dostunu da dərindən tanıyar.

* * *

Culfa Rayon İcra Hakimiyyəti başçısının Yaycı kəndi üzrə nümayəndəsi Səfər Quliyevin dedikləri:

--Rayonumuzun ən iri yaşayış məntəqəsi olan Yaycı qədim oğuz yurdudur. Kəndin yaranma tarixi IX əsrə aid edilir. Hazırda Yaycida 2000 fərdi təssərrüfat var. Əhalisi 6 mini ötüb. 1918-ci ildə də bu kəndin əhalisi az deyildi. Lakin Andronikin quldur dəstələri həmin ilin iyununda Yaycını yerlə yeksan etdi, görünməmiş vəhşiliklər törətdilər.

İndi başlıca məqsədimiz o qanlı faciə barədə daha geniş məlumatlanmaq və onu həmiyə, hər yerə bəyan etməkdir. Məlum olduğu kimi sovet imperiyası dövründə əsl həqiqətlər gizlədilmiş, tariximiz tamamilə təhrif olunmuşdur.

Kəndimizdə yetişən yeni nəsil 1918-ci il qırğınından belə xəbərsiz qalmışdı. Ölkəmizin müstəqillik qazanması üstü örtülmüş tarixi hadisə və faktların aşkarlanıb üzə çıxmasına imkan yaratdı. Az vaxtda bu istiqamətdə çox işlər görülmüşdür. Prezidentimiz Heydər Əliyevin fəaliyyəti ermənilərin yüz illərlə apardığı saxta təbliğata artıq kölgə salmışdır. Ölkəmizin həqiqətləri dünyanı dolaşır. Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin vitse-prezidenti, Milli Olimpiya komitəsinin prezidenti, Yeni Azərbaycan Partiyası sədrinin birinci müavini İlham Əliyevin Avropa Şurasının mötəbər kürsülərindən etdiyi kəskin çıxışlar erməni məkrini, erməni xislətini obyektiv olaraq dünyaya çatdırmışdır... Biz də fəal ziyalı qüvvələri ilə birlikdə soyqırımına məruz qalmış kəndimizdə təbliğat işlərini genişləndirməyi, vətənpərvərlik hisslərini gücləndirməyi əsas vəzifə hesab edirik. Kəndimizdə erməni soyqırımını qurbanlarının xatirəsinə ucaldılan abidənin tikintisi çoxdandır ki yarımçıq qalıb. Həmin abidəni ictimaiyyətin köməyi ilə inşa edib başa çatdırmaq fikrindəyik. Təbii ki, belə bir abidənin inşa edilməsi 1918-ci il soyqırımını bütün nəsillərə daim xatırladacaqdır. Eyni zamanda kəndin məktəblərində və digər müəssisələrində, mədəniyyət ocaqlarında 1918-ci il soyqırımına dair geniş guşələr yaratmaq da vacib məsələlərdəndir. Bütün bunların hamısının mahiyyəti isə ermənilərin tarix boyu xalqımızın başına gətirdikləri

olmazın müsibətləri unutmamağa çağırışdır. Unutmayaq və olub keçənlərdən ibrət dərsi alaql!

* * *

"Yaycı soyqırımı" kitabının III bölməsində məqsədim nisbətən cavan və orta yaşlı ziyalıların istər keçmiş hadisələrlə, istərsə də bu günkü Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı fikir və mülahizələrini öyrənil oxuculara çatdırmaq idi. Daha doğrusu, 1918-ci ildə baş vermiş qırğının ayrı-ayrı məqamlarını təkrarlamaq, yaxud da yeni ürəkgöynədicil hadisələrdən danışmaq fikrində deyildim. Amma müsahibim Teymur Allahverdiyevin -Bu mövzu ilə bağlı məlumatım çoxdur. Öz şəxsi mülahizələrimi bildirməmişdən əvvəl elə 1918-ci il soyqırımından başlayım... Deməsinə etiraz etmədim və onu maraqla dinlədim.

Qısa arayış: Teymur Ramazan oğlu Allahverdiyev Yaycı kəndinin yetirdiyi ən yaxşı, ən xeyirxah və dəyərlil şəxsiyyətlərindən biridir. İxtisasca tarix müəllimidir. Bu il 45 yaşını tamamlayır... O, bu vaxtadək bir xeyriyyəçi kimi nə qədər adamlara əl tutmuş, darda qalanlara köməklik göstərmiş, şəxsi keyfiyyətləri ilə seçilmişdir. Teymur müəllimin saydığımız və saya bilmədiyimiz digər müsbət keyfiyyətləri ona təkcə kənddə, rayonda deyil, habelə kənarlarda da böyük hörmət və nüfuz qazandırmışdır.

Teymur Allahverdiyev eyni zamanda hərtərəfli dünya görüşünə malik olan ziyalı və alovlu vətəndaşdır...

O, eşidib bildiklərindən xeyli danışdı... mən isə daha müvafiq faktları ayrıca qeyd etdim.

T. Allahverdiyevin dediklərindən:

--O hadisələr barədə çox adamlarla söhbətim olub. Vaxtilə Andronik qırğınının canlı şahidlərini də az dinləməmişəm. Deyilənə görə Andronik öz qoşunu ilə Yayıcının yaxınlığındakı "Qızıl qaya" adlanan dağın arxa səmtində bir qədər qalmışdı. Əvvəlcə kəndə hücum etməyə qorxub ehtiyatlanıblar. Belə olduğu təqdirdə alçaqlıq edərək hiyləyə əl atıblar. yəni onlar Aza və Der ermənilərini "bir dost kimi" kəndə göndərilib camaatımızı tam arxayın salıblar. Guya onlar buradan sakitcə çıxıb gedəcək və Yayıcıya toxunmayacaqlar... Əlbəttə, bu sözləri Andronikin öz əsgərləri gəlib söyləsəydi, Yayıcida heç kimsə onlara inanmazdı...

Amma həmişə görüşdükləri, xeyir-şərlərində iştirak etdikləri, bir-birlərinə "kirvə" dedikləri yerli ermənilərin "elçilik etməsi" Yaycı camaatında onların səmimiliyinə şübhə yeri qoymadı. Beləliklə də kənddə əli bel tutan, iş bilən kişilərin demək olar ki, böyük əksəriyyəti həmişəki kimi çölə-bayıra getdi və o dəhşətli hadisənin baş verəcəyi heç kəsin ağına belə gəlmədi. Nəticədə isə 2 mindən artıq kənd sakini qətlə yetirildi... Xalam Gülsüm danışardı ki, onun həyat yoldaşının beş qardaşını bir cümdə qanlarına qəltan etmişlər. Deyirdilər ki, Andronik soyqırımından sonra kənddə cəmi 14 qız və qadın qalmışdı. Onlar da görünür elə yerlərdə gizlənə bilmişlər ki təsadüfən erməni gülləsinə tuş olmamışlar.

Teymur müəllim o vaxtlar Yaycıda 2 türk əsgərinin də olduğunu və onların Andronikin quldur dəstələrinə qarşı qəhrəmanlıqla vuruşub həlak olduqlarını bildirdi.

Müsaibim daha sonra dedi:

--Yaycını vəhşicəsinə dağıdan Andronik dərhal sonra Bakıya--daşnak Stepan Şaumyana teleqram vurmuşdur. Teleqramın mətni təxminən belə idi: "Naxçıvanın ən böyük kəndi olan Yaycını yerlə yeksan etdik. Nə qurtulan kişi, nə qurtulan qadın oldu. Səfərimizi uğurla davam etdiririk..."

--Bir sözlə, Yaycı o vaxt erməni hiyləgərliyinin, erməni xəyanətçiliyinin qurbanı oldu. Bizim kəndin adamları nə qorxaq, nə də aciz deyillər... Təkcə bir faktı deyim ki 1990-cı ilin 20 yanvarında paytaxtımızda qanlı qırğın törədilən zaman nankor ermənilər də burada sərhədlərimizə soxuldular. Həmin vaxt Sədərəyə ilk köməyə gedən məhz Yaycının igid oğulları oldu. Sonradan da Naxçıvanımızın bütün sərhəd bölgələrində yaycılılar əsl vətənpərvərlik qeyrəti ilə vuruşdular... Və biz 1990-cı ilin martında kəndimizdə Andronik qurbanlarının xatirəsi şərəfinə abidə ucaltmaq qərarına gəldik. Hamı bu işə ürəklə qoşuldu. Kimi öz pulu ilə, kimi işlək əlləri ilə... Lakin sonra raykom tərəfindən bu işə dolayısı ilə mane olundu. Daha dəqiqi, işi başa çatdırmağı onlar öz öhdələrinə götürdülər. Bir az iş görüldükdən sonra tikinti yarımçıq saxlanıldı. Elə o qalan da qalıb. Amma bu gün həmin yarımçıq abidənin bərpası ən vacib, ən gərəkli işlərdən biridir... Bunu biz etməliyik. Kəndimizdə ermənilərə qarşı qeyrətlə, şərəflə

vuruşub həlak olmuş 2 türk əsgərinin də qəbir yerləri məlumdur. Onların qəbirlərinin götürülüb qaydaya salınması və xatirə lövhəsinin vurulması haqda düşünməyin də vaxtı çatıb.

Yaycının cavanları, yetişməkdə olan yeni nəsil öz doğma yurd-yuvasının tarixini dərindən öyrənib bilməlidirlər. Xüsusilə öz kəndimizdə baş vermiş faciələri unutmamalıdırlar. Bu sahədə biz ziyalıların üzərinə daha çox vəzifələr düşür. Hər gün, hər an belə milli hissilərimizi gücləndirmək barədə düşünməli, düşmənimizin kim olduğunu cavan soydaşlarımıza birmənalı şəkildə anlatmalıyıq.

Müsaibim xüsusi olaraq qeyd etdi ki böyük zəka sahibi, ölkəmizin müdrik və uzaqqörən prezidenti Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının yetkinləşməsində, azərbaycançılıq ideyalarının bərqərar olmasında misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə ötən il Bakıda dünya azərbaycanlılarının birinci qurultayının keçirilməsi bu istiqamətdə ən uğurlu addım oldu. Və eyni zamanda 50 milyonluq dünya azərbaycanlılarının birliyi xoş gələcəkdən, qarşıdakı qələbənin labüdlüyündən soraq verir...

Qələbənin labüdlüyünü şərtləndirən başlıca amil isə ilk növbədə ordu quruculuğudur. Atalar əbəs deməyib: "Ordun varsa yurdun var, ordun yoxsa yurdun yox"... Bu gün Azərbaycanda güclü ordu var. Mənim fikrimcə təkcə dövlətimiz yox, hamı və hər kəs ordumuza öz kömək və qayğısını göstərməlidir. Çünki xalqın ordusu xalqdan güc almalı, xalqdan dəstək görməlidir.

Bir də onu demək istərdim ki ölkəmizdə və dünyada nə qədər imkanlı iş adamlarımız vardır. Bu, böyük, çox böyük potensialdır. Belə bir potensial qüvvənin hərəktə gəlməsini zaman özü tələb edir. Tarixin sınaqlarından çıxmış Türkiyə və Azərbaycan dostluğu, hər sahəli strateji əməkdaşlığı da zamanın tələbindən doğmuşdur. Bu faktor da xalqımız üçün önəmlidir... Mən xalqımızın gözəl gələcəyinə çox nikbinliklə baxıram.

* * *

Goranboy rayon prokuroru Hüseyn Əlizadə Yaycı kəndinin yetirməsidir. Olduqca qeyrətli və təssübkeş bir ziyalıdır. Naxçıvanın ən ağır günlərində Gəncə hüquq-mühafizə orqanlarında məsul vəzifələrdə çalışan həmyerlimiz "Naxçıvana yardım cəmiyyəti"

yaratmış və onun sədri kimi bu qədim diyarımıza hər cür lazımı köməkliklər göstərmişdir. O zamanlar Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri olan möhtərəm prezidentimiz Heydər Əliyev Hüseyn Əlimərdan oğlu Əlizadənin xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir.

Böyük həyat məktəbi keçmiş vətənpərvər eloğlumuz xalqımıza, dövlətçiliyimizə qarşı yönələn hər hansı bir hadisəyə biganə qalmır, öz sözünü, fikrini bildirir, lazım gələrsə əməli köməyini göstərir. Onun 30 mart 2001-ci il tarixli "Azərbaycan" qəzetində "Nə qədər ki, gec deyil..." başlıqlı məqaləsi dərc olunmuşdur. Həmin məqalənin özü məhz vətən sevgisi, vətən istəyi naminə yazılmışdır. Məqaləni olduğu kimi "Yaycı soyqırımı" kitabında verməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Və bunu, əziz həmyerlimiz Hüseyn Əlizadə ilə üzbəüz oturub canlı müsahibə almaq kimi qiymətləndiririk. Çünki həmin məqalədə aşılana vətənpərvərlik hissləri diyarımızın hər yerinə, o cümlədən onun doğma kəndi Yaycıya da aiddir...

"NƏ QƏDƏR Kİ, GEC DEYİL..."

Ermənistan Respublikası Yerevan şəhərinin prokuror köməkçisi Ş. Tiqranyana.

Hörmətli redaksiya!

"Zerkalo" qəzetinin 18 mart 2001-ci il tarixli, 535 sayılı nömrəsində "Yerevanın prokuror köməkçisi Ermənistanda maddə ordu yaradılmasını təklif edir" başlıqlı yazı verilmişdir. Həmin prokuror köməkçisinə daimi oxucusu olduğum və hörmətlə yanaşdığım "Azərbaycan" qəzeti vasitəsilə cavab verməyi özümə borc bildim.

Eşitdim ki Ermənistanda pullu ordu yaratmaq təşəbbüsündənsən, ancaq başa düşə bilmirəm xaricdə yaşayan dayılarından diləndiyin qəpik-quruş hesabına bizim ordumuzun qabağına çıxabiləcək bir ordu saxlaya biləcəksənmi? Bunu bil ki sənin əcdadların da elə əvvəldən özü vuruşan olmayıb, ara qarışdırmaqla onu-bunu vuruşdurub, nəticəsindən bəhrələniliblər.

Güman edirsən ki, arxanda güclü dayıların dayanıb və sabah hər bəsləsa, sənə əməlli-başlı kömək göstərəcəklər. Ancaq unu-

dursan ki, azəri türkləri pul hesabına deyil, doğma torpaqlarını sənin kimilərdən azad etmək uğrunda ölüm-dirim vuruşuna gələcəklər. Bəli, gələcəklər, düz dədə-baba torpaqlarımız olan İrəvanın mərkəzinə, indi Teatr meydanı adlandırdığın o meydanda qələbə bayramı keçirmək bizlərə-azərilərə qismət olacaq. Onda başa düşəcəksən ki, (əgər sağ qalsan) qara gününün səbəbkarı arxa saydığın ağalarıdır. Elə indi də bilirsen ki, beynəlxalq qaydalara görə iki dövlət arasında gedən müharibədə canlı qüvvə ilə üçüncü dövlətin iştirakı yol verilməzdir. Ancaq buna məhəl qoymursan, çünki əvvəla sənin erməni xislətin bundan ibarətdir, ikincisi isə "dəliyə yel ver, əlinə bel ver" məsələsini yəqin ki, eşitməmiş deyilsən.

Tiqranyan, kənardan baxana elə gələ bilər ki, sənın Qarabağda yaşayan dıǵalar və axçiklər üçün canın yanır və buna görə də Qarabağı Ermənistana birləşdirmək, yaxud heç olmazsa onlara indiyədək tarixə məlum olmayan muxtariyyat istəyirsən. Ay sən öləsən!

Bir məni başa sal görüm, özün gündəlik dilənçi payına möhtac olduğun halda bu qarabağlı ermənilərə nə yedirəcəksən?!

Axı Azərbaycan tərəfi bu haylara ən böyük muxtariyyat verməyi boynundan atmadı, münaqişənin sülh yolu ilə həll olunması üçün əlindən gələni əsirgəmədi. Ermənistanda bu gün bir nəfər də olsa azərbaycanlı yaşamadığı halda, ermənilərin Qarabağda yaşamalarına razılıq verdi...

Qafqazın ağsaqqalı, bütün dünya türklərinin bu günkü siyasi və mənəvi lideri olan Heydər Əlirza oğlunun siz ermənilərə qarşı humanist və sülh yönümlü siyasəti tərəfinizdən layiqli qiymətini almadı, qəbul edilmədi. Çox təəssüflər olsun.

Ancaq başa düş, Tiqranyan, sabah gec olacaq! Azərbaycan ayağa qalxsa sənın erməni qardaşların Qarabağ əvəzinə qulağının dalını görəcəkdir, necə ki, Ağca kəndimizi (sənın keçmişdə Şaumyan adlandırdığın doğma torpağımızı) azad edib Goranboy rayonunun ərazisini bərpa etdik. Azərbaycan dövləti ermənisiz dövlət olacaq, üstəlik Ermənistan dədə-baba torpaqlarımızdan əlini üzməli olacaq.

Sən isə öz işində ol, ordudan boyun qaçıranların hər birindən

6 min dollar alaraq, adam başına 200 dollara pullu ordu yarat və güman et ki, 200 dollara əsgərin Qarabağ ermənisi yolunda canını fəda edəcəkdir. Əhsən belə ağıla, əhsən belə prokurora!

Nə qədər ki gec deyil, Tiqranyan, sən və məsləkdaşların ayılın, düşünüb-daşının, qorxusundan ölkənizi tərk edənlərdən başqa yerdə qalanlarınıza yazığınız gəlsin.

Türkün gözü qızanda Allahdan başqa heç kimi tanımır.

Hüseyn ƏLİZADƏ,
Goranboy rayon prokuroru.

* * *

Həkim Rza Nəzərovun adı rayonumuzun hüdudlarından kənardada da yaxşı tanınır. O, bacarıqlı cərrah və səmimi, açıq qəlbli insandır. Rayon mərkəzi xəstəxanasının qulaq-burun və boğaz həkimi olan Rza Nəzərov doğulub boya-başa çatdığı Yaycı kəndində yaşayır. Onunla mütəmadi görüşüb və söhbətləşirəm... Eyni zamanda eşitmişdim ki, Rza həkimin atası Kərbəlayi Heydər o zamanlar Arazda kələk işlədərdi... 1918-ci ilin qanlı qırğınında Kərbəlayi Heydər əsil fədakarlıq göstərərək onlarca həmkəndlisini Andronikin qanlı caynağından xilas edib İrana keçirmişdir...

Ona görə də Rza Nəzərovlə bu mövzuda danışmaq və bu günkü günümüzə bağlı fikirlərini öyrənmək qərarına gəldim...

O dedi:--Allah ölənlərinizə rəhmət eləsin... anam Məşədi Həcər o günlərdən həmişə yana-yana danışar,--Yer üzərində ermənilər kimi qəddar, qansız millət yoxdur--deyərdi. Anam nağıl edərdi ki, hadisə günü atan Kərbəlayi Heydər məni və bir neçə kənd adamını İran tərəfə keçirdi. Sonra yenidən bu tərəfə adladı... 6-7 adamı kələyə mindirib qayıtdı... Bir neçə dəfə böyük çətinliklə Arazı adlayıb döndü. Hər dəfə də kələk vasitəsilə neçə adamı xilas edə bildi. Sən demə, bunu ermənilər görmüşlər. Son dəfə boş kələklə gedib adam gətirmək istəyəndə Kərbə Heydəri Arazın ortasında güllə yağışına tutdular. Biz də bu taydan qorxu içində onu izləyirdik. Elə bu zaman kələk çevrildi. Kəlbə Heydər Arazın sularında qərq oldu. -Onu öldürdülər-deyə vay-şivən qopardıq... Amma xoşbəxtlikdən o ölməmişdir. Güllə atıldığını görüb özünü çaya atmışdır. Üzməyi çox yaxşı bilirdi. Suyun altında gözdən itib xeyli keçəndən sonra bu sahildə çıxmışdır... Faşist

ermənilər onu günahsız insanları xilas etməyə belə qoymadılar. Allah onların cəzasını versin...

Rza həkim "İndi biz nə etməliyik?" sualını belə cavablandırdı:

--Göründüyü kimi o vaxtlar kəndimizi qırıb-çatan, bütün Azərbaycanın şəhər və kəndlərin viran qoyan ermənilər yenidən baş qaldıraraq tarixi təkrarlayırlar. Demək, onların bizə qarşı qatı düşmən xisləti davam etməkdədir. Mən deyərdim ki, biz hümanistliyin, təmiz qəlbliliyin daşını ataraq belə düşmənin önündə olduqca amansız mövqe tutmalıyıq. Bunun üçün həm də içimizdə qıranit kimi birlik yaratmalıyıq. Bu, müqəddəs birlik olmalıdır. Heç kim bu birlikdən kənarda qalmamalıdır... Mən əminəm ki, belə birlik yaranacaq. Çox çəkməyəcək ki, yaranacaq... Çünki qaradan artıq rəng yoxdur.

* * *

Ölkə mətbuatında öz yeri, öz dəsti-xətti olan "İki sahil" qəzetinin baş redaktoru Vüqar Rəhimzadə əslən culfalıdır. Saltaq kəndində doğulub boya-başa yetişib. Son parlament seçkilərində Culfa-Ordubad seçiciləri tərəfindən Azərbaycan Milli Məclisinə deputat seçilib. Olduqca dəyərli, qeyrətli bir Azərbaycan övlətidir... Vüqar müəllim Yaycı ilə də qırılmaz tellərlə bağlıdır. İndi onun bu kənddə yüzlərlə seçicisi yaşayır və çalışır. Bu kənddə yaxın dost-tanışı da az deyil. Təbii olaraq "Yaycı soyqırımı" kitabı üçün ondan da müsahibə almaq, bir ziyalı, ictimai-siyasi xadim kimi fikirlərini öyrənmək istədim. Amma əlimə keçən 6 aprel 2001-ci il tarixli "Azərbaycan" qəzeti məni bu fikirdən daşındırdı. Ona görə ki, həmin qəzətdə Vüqar müəllimdən məlum mövzu ilə bağlı geniş müsahibə alınmışdır. Gözəl, İstedadlı jurnalist dostumuzun, xalq elçisinin həmin mətbu orqanda dediyi fikirlər "Yaycı soyqırımı" kitabının məqsəd və qayəsi ilə üst-üstə düşdüyündən əlavə müsahibəyə ehtiyac duymadım. Və Vüqar Rəhimzadənin "Azərbaycan"ının müxbiri V. İsmayılovanın suallarına verdiyi cavablardan bəzi məqamları istəkli oxuculara çatdırıram...

Hörmətli xalq elçimiz V. Rəhimzadə müxbirin ilk sualına cavab olaraq deyir:

--Mən özüm yazı adamı olsam da, istənilən mövzuda suallara

heç bir çətinlik çəkmədən rahatca cavab verməyi bacarsam da, inanın, bir əsrdən bəri quldur ermənilərin alçaq əməlləri, törətdikləri faciələr barədə eşitdiklərimi, oxuduqlarımı, nəhayət, son 12 ildə şahidi olduğum dəhşətləri gözümün önündən keçirəndə söz tapa bilmirəm, nitqim tutulur. Hayqırmaq, bütün dünyanın yaxasından tutub silkələmək və demək istəyirəm ki, ey demokratiyadan, insan hüquqlarından dəm vuran dövlətlər, gözünüzü açın, görün öz məqsədləriniz naminə qızıqdırıb ortalığa saldıığınız ermənilər xalqımızın başına hansı müsibətləri açıblar, necə dəhşətli qırğınlar, soyqırımlar törədiblər. Nə qədər səbrli, təmkinli olsa da, ürəyimiz lap daşdan olsa da, onların bu vəhşilikləri qarşısında hiddətimizi, qəzəbimizi cilovlamaq olmur. Ölkə prezidenti Heydər Əliyevin 31 Mart-Azərbaycanlıların soyqırımı günü münasibətilə xalqımıza müraciətində gətirdiyi faktlara diqqət yetirin. Görün 1905-1907-ci illərdə çar Rusiyasının hakim dairələri tərəfindən istiqamətləndirilən, 1918-ci ilin martında isə Bakı Kommunası rəhbərlərinin himayəsindən istifadə edən erməni millətçiləri Azərbaycanda necə dəhşətli faciələr törədiblər. Ümumiyyətlə, 1918-ci ilin martında xalqımızın qatı düşməni, daşnak Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Kommunası Bakı Quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləməyi, Azərbaycanın ürəyi olan bu şəhəri tamamilə erməniləşdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Bütün bu kimi dəhşətli faktların qarşısında adam özünü necə ələ alsın? Axı vəhşiliyin, insan qanına susamağın da bir həddi-hüdudu olmalıdır, ya yox?

V. Rəhimzadə müsahibənin başqa bir yerində isə bu sözləri işlədir:

--Biz 31 Mart soyqırımı gününü təkcə bu ərəfələrdə qeyd etməklə, faciələri yada salmaqla, bir sıra tədbirlər keçirməklə vəzifəmizi bitmiş hesab etsək, böyük səhvə yol vermiş olarıq. Erməni millətçilərinin bir əsrdə xalqımızın başına gətirdiyi faciələri həyatımız boyu unutmamağa, şüurumuzdan, düşüncəmizdən kənara qoymamağa haqqımız yoxdur. Gərək gündəlik işimizlə, fəaliyyətimizlə bu faciələrin unudulmasına yol verməyək.

Andronikin Naxçıvana gəlməsi ilə bağlı sualı cavablandıran Vuqar müəllim deyir:

--...O ki qaldı Andronikin quldur dəstəsinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında, o cümlədən doğulub boya-başa çatdığım Culfa rayonunda törətdiyi dəhşətli faciəli hadisələrə-bu barədə valideynlərimdən, yaşlı adamlardan çox eşitmişəm. Qadınların kürəklərinə qaynar samovar bağlanması, körpə uşaqların nizəyə keçirilməsi, min cür təhqirlər, vicdansızlıqlar... Hansını deyəsən? Söhbət Naxçıvandan düşmüşkən bir məsələni xatırladım. 1905-1907, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın heç bir bölgəsində ermənilərin burnu Naxçıvanda olduğu kimi ovulmamışdır. Tarixi faktların birini misal gətirmək istəyirəm. 1919-cu ildə ermənilər Naxçıvanı ələ keçirib öz ərazilərinə qatmaq qərarını verəndə Naxçıvan əhalisi ayğa qalxdı. "Azərbaycan" qəzetində 1919-cu ildə dərc olunmuş bir yazıda ermənilərin həmin qərarına qarşı çıxan Naxçıvan camaatının dilindən deyilirdi: "Əgər bu bədnam qərar ləğv olunmazsa, ermənilər öz alçaq niyyətlərindən əl götürməzlərsə, biz silaha sarılıb istiqlal savaşına atılacağıq. Bu cür vəhşi bir millətin iradəsi altında yaşamaqdansa, ona tabe olmaqdansa vuruşa-vuruşa ölmək daha şərəflidir".

Haşiyə: Yeri gəlmişkən deyək ki, naxçıvanlılar bu qeyrəti və şücaəti 1990-1993-cü illərdə bir daha nümayiş etdirdilər. Belə ki onlar öz qəhrəmanlıqları ilə və o dövrdə Naxçıvanda ali vəzifə tutan Heydər Əliyevin müdrik siyasəti ilə doğma diyarı qoruyub saxladılar.

Azərbaycan Milli Məclisinin üzvü Vüqar Rəhimzadə ilə müsahibədən daha bir nümunə:

--Azərbaycan prezidenti möhtərəm Heydər Əliyev ötən 7-8 ildə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması, işğal olunmuş torpaqlarımızın geri qaytarılması üçün nə lazımdırsa edib. Bundan artıq nəşə etməyin mümkün olduğunu təsəvvür etmirəm. Təbii ki, söhbət münaqişənin sülh variantı ilə həllinə göstərilən səylərdən gedir. Bu səyləri heçə endirmək ya ağılsızlıqdır, ya da qərəzkarlıq. Mən deyərdim, daha çox qərəzkarlıqdır. Prezident Heydər Əliyevin sülh yoluna üstünlük verməsi onun böyüklüyünə, ucalığına dəlalət edir, qan tökülməsini istəməyən bir dahinin bəşəri hisslərlə yaşadığını sübut edir. Nə edəsən ki, belə bir ürək sahibinin, belə bir dünya şöhrətli

rəhbərin sülh yolunda göstərdiyi səylər erməni millətçiləri kimi məkrli bir düşmənin heç bir əndazəyə sığmayan tələbləri qarşısında düyünə düşüb. Amma bu düyün bağlı qala bilməz. Bu düyünü ermənilərin özləri yalvara-yalvara açacaqlar. O ki qaldı Qarabağ probleminin həlli məsələsində mövqeyimə-mən də milyonlarla Azərbaycan vətəndaşı kimi milli məclis deputatlarının böyük əksəriyyəti kimi prezidentin tərəfindəyəm, onun xəttini bəyəniyəm, müdafiə edirəm. Dövlət rəhbərinə inamım sonsuzdur və hər bir göstərişini sözsüz yerinə yetirməyə hazırım"...

* * *

Hər dəfə görüşəndə doğulub böyüdüüyü Yaycı kəndindən söhbət açan, onun tarixi keçmişi ilə, bu günü və gələcəyi ilə marqlanan Əbülfəz İbrahim oğlu Məmmədov yaddaşıma istiqanlı, qeyrətli bir ziyalı kimi daxil olub. Həm də yaxşı mütəxəssisdir. Azərbaycan Politexnik İnstitutunu bitirib. Uzun müddət Naxçıvan şəhərində mühəndis kimi fəaliyyət göstərib, rəhbər vəzifələrdə çalışıb. Hazırda Naxçıvan MR Tikinti-Quraşdırma Dövlət Şirkətinin vitse-prezidentidir.

Haqqında bəhs etdiyimiz mövzu ilə bağlı təbii ki, onun da deməyə sözü az deyildir. İlk öncə Əbülfəz Məmmədov 1918-ci ildə Yaycida baş vermiş o dəhşətli hadisəyə toxundu... --Bizim ailəməzdən və ən yaxın qohumlarımızdan 27 nəfər həmin qırğın zamanı qətlə yetirilib -dedi -əksəriyyəti də uşaqlar, qız-gəlinlər olub... Olduqca ağır zərbə idi... Anam Fatma danışardı ki, neçə illər yaşlı qaldıq... Heç kəsin üzü gülmürdü. Zarafat deyil, elə bir ailə tapılmazdı ki, onun bir, iki və daha çox itkisi olmasın.

Anamın özü dizindən güllə yarası almışdır. Nənəm Yasəmənin də sol qoluna erməni gülləsi dəymişdir. Yaxşı xatirimdədir, hər yaz gələndə nənəmin qolunun yarası qövr edərdi, bərk incidərdi onu... Qolundakı qəlpə çıxında 80-82 yaşı olardı... Bir sözlə, Andronik ordusu kəndimizdə böyük qırğınlar, fəlakətlər törədib... Ona görə də elə bir ağır tarix yaşamış Yaycida soyqırım qurbanlarına abidə ucaldılması zəruridir. Biz həmin tarixi qətiyyəni unutmamalıyıq. İndiki nəslin yaddaşına dərinliyi ilə hopdurulmalıdır ki, ermənilər bizə tarix boyu qatı düşmənçilik ediblər. Bu gün də öz düşmənçiliklərini davam etdirirlər. Bizim qarşı-

mızda duran əsas vəzifə keçmiş hadisələrdən, başımıza gətirilmiş müsibətlərdən ibrət dərsi götürmək, bu günkü və gələcək işlərimizi ağıllı surətdə müəyyənləşdirməkdir.

Ə. Məmmədov daha sonra qeyd etdi ki, Yaycı muxtar respublikamızın həyatında önəmli yer tutan kəndlərdəndir. Bu kənddən yetişən mütəxəssislər, o cümlədən mühəndislər ayrı-ayrı sahələrdə uğurlu fəaliyyət göstərmiş və göstərməkdədirlər.

Müsaibim ürək ağrısı ilə bildirdi ki, 1918-ci il soyqırımı olmasaydı, Yaycı indikindən daha çox əhaliyə və potensial imkanlara malik olardı.

O dedi:

--Yaycı çox qədim türk-oğuz yurdudur. Burada türkçülük adət ənənələri daim qoruyub saxlanılıb. Düşmənlərə qarşı da həmişə amansız olublar... Bəlkə də bu keyfiyyətlərinə görə Andronik yerli ermənilərin fitvası ilə Yaycıya xainliklə soxula bilmiş və qisas almaq məqsədini güdmüşdür...

Əbülfəz Məmmədov bu gün ölkə prezidentinin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən tədbirlərdən razılıq hissi ilə danışdı və əminlik ifadə etdi ki, Azərbaycan öz haqq işi yolunda zəfərlər qazanacaqdır. Sonra sözü yenidən Yaycının üzərinə gətirən müsaibim dedi:

--Yaycı böyük şəxsiyyətlər yetirmiş bir kənddir. Arzum budur ki, mənim doğma kəndimdən yeni-yeni Həsən Abdullayevlər, Hacı Hacıyevlər, Məmməd Əsgərovlar, Məhərrəm Məmmədyarovlar... yetişsin. Bu yetişən nəsil müstəqil Azərbaycanın yüksəlməsinə və qüdrətlənməsinə öz layiqli töhfələrini versin.

* * *

Başqa bir müsaibim Naxçıvan şəhərində doğulub boya-başa çatsa da Yaycı kəndi ilə sıx bağlıdır. O, böyük, tanınmış bir ailənin--Abbasovlar ailəsinin övladıdır. Yaycı kəndinin yetirməsi olan Abbas Abbasov uzun illər Naxçıvanda və muxtar respublikanın digər rayonlarında məsul vəzifələrdə çalışmış, həyat yoldaşı Nərgiz xanım ilə birlikdə vətən qeyrətli övladlar tərbiyə etmişdir. Onlardan biri də görüşüb söhbətləşdiyim, haqqında söz açacağım Elman Abbasovdur. Bu ad naxçıvanlılara yaxşı tanışdır. Həmçinin onun hüdudlarından kənarlarda da məşhurdur. 1988-ci ildən üzü bəri baş vermiş olaylarda o öz qeyrət və şücaətini, xüsusilə

hərbi sahədəki bilik və məharətini bir daha nümayiş etdirdi. Bir çox peşəni dərinləndirən bacarıqlı zabıt əvvəlcə könüllü xalq ordusuna komandanlıq etmiş, sonra Naxçıvan MR Dövlət Milli Müdafiə Komitəsinin sədri təyin olunmuşdur. Elman Abbasov bu məsul vəzifəyə o vaxtlar Naxçıvan Ali Məclisinin sədri işləyən böyük Heydər Əliyevin müvafiq fərmanı ilə təyin olunmuşdur. Sonralar Ali Məclisdə şöbə müdiri işləmiş, Naxçıvan şəhər icra hakimiyyətinin başçısı vəzifəsində çalışmışdır. Göründüyü kimi doğma Naxçıvanımızın ən ağır illərində önəmli vəzifələrdə olan Elman Abbasov görkəmli siyasətçi Heydər Əliyevin dəyərli məsləhət və tapşırıqlarını əldə rəhbər tutaraq bu qədim Azərbaycan diyarının yağlı düşməndən qorunmasında çox böyük fədakarlıqlar göstərmişdir. O, söhbət əsnasında muxtar respublika sərhədlərinin qorunmasında yaycılıqların da qeyrət və namusla vuruşduqlarını bildirdi. Tarixi keçmişdən söhbət açdı. Andronik faciələrindən danışdı. Və bir daha o dövrlərdə Naxçıvanı zəbt etmiş ermənilərin bu torpaqlardan qovulub çıxarılmasında Yaycı könüllülərinin qəhrəmanlıqlarını vurğuladı.

Elman Abbasov muxtar respublikanın keçmişindən və son dövrlərin hadisələrindən bəhs edən "Naxçıvan mənim evim, mənim qalamdır" adlı iri həcmli kitab yazıb. Onu qarşıdakı illərdə dərc etdirmək fikrindədir...

Müsaibim dövrü dövlət mətbuatı ilə də sıx əlaqə saxlayır. Onun "Azərbaycan" qəzetində geniş müsahibələri və məqalələri dərc edilmişdir.

Elman müəllimə məlum mövzu ilə bağlı "İndi biz nə etməliyik?" sualını verəndə tərəddütsüz bildirdi: --qəzetlərdə bütün fikirlərimi yazıb göstərmişəm... Və sonra həmin qəzetləri mənə verdi...

"Azərbaycan" qəzetində getmiş yazıları bir daha diqqətlə oxudum. Vətən qeyrətli Elman Abbasov gözümdə yenidən ucaldı. Onun həcmcə nisbətən kiçik olan bir məqaləsini kitaba daxil etmək qərarına gəldim. 30 mart 2001-ci il tarixli "Azərbaycan" qəzetində dərc olunmuş "Bütün imkanlardan istifadə etməliyik" yazısı Elman Abbasovun ürək sözləridir. Və bu, eyni zamanda hər bir vətən təəssübkeşi olan insanın qəlbindən gələn fikirlərlə eyniləşə bilər. Həmin yazı ilə tanış olun:

"Qarabağ probleminin həlli hər bir azərbaycanlıni dərinədən düşündürən məsələdir.

Milli Məclisdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı aparılan müzakirələr global problemin həllinin müəyyən edilməsində hər bir siyasi qurumun, hər bir vətəndaşın mövqeyinin və münasibətinin qiymətləndirilməsi kimi qəbul edilir. Hər gün televiziya, qəzetlər vasitəsilə məsələnin həllinə öz münasibətini bildirən vətəndaşlar ölkə başçısının mövqeyini rəğbətlə qarşılayaraq dəstəklədiklərini bildirirlər.

Mən də bir vətəndaş, keçmiş döyüş komandiri kimi bu cətin məsələnin həlli yollarından bəhs acmağı, fikirini bölüşməyi özümə borc bilirəm.

Ermənilərin tarixi də, xəritəsi də saxtadır. Keçmişə xatırladan daş kitabələr yazıb orda-burda qədim qala divarları altında basdırıb, sonralar müvafiq komissiyaların iştirakı ilə çıxaran, həmin yerlərin guya qədim erməni torpağı olduğunu iddia edənlər, dənizdən-dənizə "Böyük Ermənistan" xülyası ilə yaşayanlar heç bir konkret əraziyə malik olmamışdır. Onlar Türkiyə və İran ərazisindən köçərək Azərbaycana gəlmiş, həmin ərazilərdə, həm də Azərbaycanda kütləvi qırğınlar törətmişlər. Ərzurumda, Qarsda, Vanda bunu etmişdilər. Quldur Andronikin başçılıq etdiyi böyük bir qüvvə Naxçıvana hücum etmiş, kəndləri yandırmış, uşaqdan tutmuş qocayadək qabaqlarına çıxan hər kəsi qılıncdan keçirmişdir.

Ermənilər həmişə bizi "Vəhşi türklər" adlandırmış, əleyhimizə iftiralar yağdırmışlar. Təəssüf ki, biz bütün bunlara son dərəcə dözümlülük nümunəsi göstərərək zəif mübarizə aparmışdıq. Ötən əsrin əvvəlində türklərə qarşı əsl soyqırımı siyasəti aparan ermənilər türklərin "dözümlülüydən" istifadə edərək guya özlərinin soyqırımına məruz qaldıqlarını dünyaya car çəkmişlər. Bunun nəticəsi olaraq Amerika senatında, Fransa parlamentində "erməni soyqırımı" müzakirə olunmuş və belə müzakirələrin digər Avropa dövlətlərində də aparılması gözlənilir. Faktiki olaraq respublikamızın 20 faizindən artıq ərazisi işğal altında olduğu halda, beynəlxalq məhkəmələr qərarını çıxarmır. Haqq-ədalətin keşikçisi sayılan digər beynəlxalq təşkilatlar da Ermənistanı işğalçı kimi tanımirlər. Göründüyü kimi, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ

problemini həll etmək sahəsindəki vəziyyəti olduqca gərgindir. Mən məsələnin həlli yollarını aşağıdakı şəkildə görürəm:

--Bizə yaxın dövlətlərin parlamentlərində Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin qəbul etdiyi qərarların müzakirə olunmasına nail olmalıyıq;

--Beynəlxalq normalara riayət etməyən təcavüzkar tərəf beynəlxalq məhkəmələrə verilməlidir;

--Böyük dövlətlərdə Azərbaycan diasporu yaratmaq vacibdir.

Mən döyüşən ordunun komandiri olmuşam. Naxçıvanın necə müdafiə olunduğunu və bir qarış da olsun torpaq vermədiyimizi bütün Azərbaycan yaxşı bilir. Milli birlik torpaqlarımızı azad etməyin ən başlıca şərtidir. Mənim özümə gəldikdə, yenə də əsgərlərlə bir səngərdə döyüşməyə hazırım. Lakin işğal altında olan torpaqların siyasi yolla alınması imkanları hələ bitməmişdir. Azərbaycan dövlətinin problemi danışıqlar yolu ilə həll etməsinə inanıram. Siyasi mübarizəmizi aparmaqla bərabər tarixi qara ləkəni üstümüzdən götürmək üçün qurtuluş savaşına hazır olmağımızın zamanı yetişmişdir. Şeytan təsəvvür olunduğu qədər də qüvvəli deyildir, qisas qiyamətə qalmamalıdır. Azərbaycan xalqı bilməlidir ki, onun ordusu hələ basılmayıb, müvəqqəti geri çəkilib.

Möhtərəm prezidentimiz Heydər Əliyev Naxçıvan MR-da Dövlət Milli Müdafiə Komitəsi qoşunlarının Ali Baş Komandanı olduğu vaxtlar qeyri-bərabər qüvvələr arasında savaşda Ermənistan silahlı qüvvələrinə "dur" deməyi bacarıb, bəzi istiqamətlərdə düşmənin dizini qatlayıb, bir neçə döyüşdə isə onu geri oturdub. Ağillı rəhbəri, tədbirli komandanı, mütəşəkkil nizami ordusu, vətəni sevən xalqı olan Azərbaycan dövləti müharibəyə başlayarsa, mütləq qələbə qazanacaqdır. Bunun üçün milli birliyə nail olmaqla səfərbərliyə alınan təcrübəli döyüşçülərlə möhkəmləndirilmiş ordumuz torpaqlarımızı azad etmək iqtidarındadır.

Ona görə də dövlətimiz əlində olan bütün imkanlardan maksimum səmərə ilə istifadə etməlidir."

Elman ABBASOV,

Naxçıvan MR DMMK-nın keçmiş sədri

* * *

Qızlar xanım Abbasova kitabda adı çəkilən Hacı Abbasqulu ocağının nümayəndəsidir. Qoçaq, işbilən, kişi təbiətli qadındır. Bütün Naxçıvan diyarında qadın və qızlar arasında ilk dəfə traktor sükanı arxasına keçənlərdən biri olub. Qiyabi yolla ali təhsil alıb. 12 il Yayı kimi böyük kənddə çoxsahəli sovxoz təsərrüfatına rəhbərlik edib. Rayon icra hakimiyyəti başçısının müavini vəzifəsində çalışıb. Hazırda Azərbaycanda Kənd Təsərrüfatının Özel Bölməsinə Yardım Agentliyi Naxçıvan Regional Məsləhət Mərkəzinin rayonumuzda özel məsləhətçisidir.

Yayı kəndinin başqa bir tanınan kişilərindən olmuş Hacı Əsgər ocağının övladı Sərdar Əsgərovlə ailə həyatı qurub. İki uşaqları var.

Müsaibim Qızlar Qardaş qızı Abbasova dedi:

--Mən Andronikin Yaycıya hücumu barədə Xırdı nənəmdən, qohumumuz Abutalıb əmidən çox eşitmişəm. Atam da, anam Həlīmə də eşitdiklərindən həmişə deyərdi... Onu eşitmişəm ki bizim ata evində də, qaynatamgildə də ermənilərin qabağına silahla çıxmış, lazımı müqavimət göstərmişlər. O zamankı milli orduda zabit olmuş babam Kərbəlayi Məhəmmədəli (Hacı Abbasqulunun oğlu) qardaşları Rəzzaqı, Tağını və bir çox məhəllə adamını başına toplayıb köşkümdəki topu işə salmış, silah-sursat tedarük edib, düşmənlə vuruşmuşlar. Bu zaman ermənilərin top mərmisi evimizə düşür və babam Məhəmmədəli orada həlak olur. Top mərmisinin izləri indi də durur.

Evimizdə həmişə danışardılar ki, sovet hakimiyyəti qurulduğu ilk illərdə babamın atasını çox incidiblər. Onlardan silah, qızıl tələb edirmişlər. Hər gün gəlib axtarışlar aparır, olmazın əzab-əziyyət verirdilər. Babamın qardaşı Rəzzaq bu əzab-əziyyətə dözməyib yerindəcə keçinmişdir.

Atam deyərdi ki bu da ermənilərin oyunuydu. Çünki vaxtilə Andronikə müqavimət göstərən adamlar barədə sovet vaxtı vəzifə tutan daşnaklara məlumatlar çatdırılmışdır. Onlar nə yolla olursun bizim diribaş, vətən qeyrətli adamları məhv etməyə çalışırdılar...

Ümumiyyətlə, eşidib öyrəndiklərimdən bilirəm ki 1918-ci ildə kəndimizdə böyük qanlı faciələr törənib. Heç bir günahı olma-

yan insanlar ağır işgəncələrlə öldürülüb... Mən deyərdim ki Yayı soyqırımını da, digər soyqırımlarını da artıq beynəlxalq məhkəmələrə çıxarmağın vaxtı çatıb. Tarix boyu xalqımızın başına oyunlar açan məkrli ermənilər bu gün də öz çirkin niyyətlərini həyata keçirməyə çalışır... Bu isə bizim xalqımızdan bir daha düşünüb daşınmağı, olub-keçənlərdən ciddi nəticə çıxarmağı tələb edir. Bizim qarşımızda bir yol vardır: düşmənlə mübarizəyə hərtərəfli hazır olmaq! Bu gün heç bir qüvvə bizi düşmənlə saxta dostluğa sürükləməməlidir. Xalqımız o millətdən artıq gördüyünü görüb. Əgər biz bunu bacara bilsək, onlara həmişə qatı düşmən gözü ilə baxsaq, onda biz heç zaman uduzmad, məğlub olmarıq.

Mən əminəm ki biz bunu bacaracağıq... Və bacarmalıyıq. Hökmən bacarmalıyıq!

* * *

İstər doğma Yayıda, istərsə də Naxçıvan şəhərində tez-tez görüşdüyüm ziyalı dostum Həmzə Cəfərov "Yayı soyqırımı" kitabının araya ərsəyə gəlməsinin əsas səbəbkarlarından. Onunla həm Yayı kəndinin yetirdiyi bir alim kimi, həm də 38 sayılı Yayı seçki dairəsindən seçilən xalq elçisi kimi söhbətlərim tuturdu. Əsas söz-söhbətimiz isə hər ikimizin doğma kəndi sayılan Yayı kəndinin dünənindən, bu günündən və gələcəyindən olurdu. Bu və digər problem məsələlər də diqqətdən kənar qalmırdı. Kəndin tarixinin dərinədən öyrənilməsi, abidə və tikililərin qorunub saxlanması tarix elmləri namizədi H. Cəfərovu xüsusilə maraqlandırır. Azərbaycan milli memarlığı ənənələrinə uyğun inşa edilmiş qədim kənd hamamının kimlərsə ucbatından uçulub dağılması Həmzə müəllimi daha çox pərişan edirdi...

--Tariximizi reallığı ilə öyrənil bilməsək, gələcəyimizi qura bilmərik-deyə alim, Naxçıvan Muxtar Respublikasının xalq deputatı düşünür və bu yolda çalışmanın nə qədər zəruri olduğunu vurğulayırdı. Yayı kəndinin keçmişinə nəzər salanda heç də uzaq tarix olmayan 1918-ci ildə Andronikin törətdiyi soyqırım bütün fikir və düşüncələrimizin önündə dayanırdı. Bu kitabın hazırlanması da məhz o fikir və düşüncələrin nəticəsində gerçəkləşdi...

Həmzə Cəfərovdan kitab üçün alacağım müsahibəni bəlkə də əsas səbəbkar kimi sona saxladım.

Qısa arayış: Həmzə Cəfərov 1949-cu il sentyabr ayının 25-də Culfa rayonunun Yaycı kəndində dünyaya göz açıb. Bu kənddə böyüyüb, bu kənddə orta təhsilini tamamlayıb. Naxçıvan Dövlət Universitetinin tarix fakültəsini bitirib. Vaxtilə tələbəsi olduğu ali təhsil ocağının indi sayılıb-seçilən, aparıcı müəllimlərindən biridir. Tarix elmləri namizədi, dossent H. Cəfərov universitet həmkarlar ittifaqı komitəsinin və YAP universitet şəhərciyi ərazi ilk təşkilatının sədridir. 15 dərslik və dərs vəsaitinin, 55 elmi məqalının müəllifidir.

Doğulub boya-başa çatdığı Yaycının və ətraf kəndlərin seçiciləri Həmzə müəllimə etimad göstərüb onu Muxtar Respublika Ali Məclisinə deputat seçmişlər. O, müəllim, alim, xalq elçisi və ictimai təşkilatların rəhbəri kimi yorulmaq bilmədən fəaliyyət göstərir. Və bu fəaliyyət coğrafiyasında deputatı olduğu doğma Yaycı və onun problemləri də özünəlayiq yerini tutur. Dünyanın bəlkə də bir nömrəli qəddar, zalım insanı olan Andronikin 1918-ci ildə Yaycıda törətdiyi qırğınlar və bundan ibrət dərsi götürmək barədə fikir və mülahizələrə gəldikdə isə Həmzə müəllim daha ətraflı müsahibə verməyə hazır olduğunu bildirdi.

O dedi:

--Əslində kəndimizdə törədilmiş o qanlı faciəyə görə ürəyim doludur. Daha doğrusu düşməne nifrətlə doludur. Hər an kükrəyib daşmaq, boşalmaq istəyir. Özümdə elə güc hiss edirəm ki, sanki hay çəksəm, səsimi bütün dünya eşidəcək. Bir sözlə, xalqımızın müsibətli tarixindən, son illər üzləşdiyi bəlalardan deməyə, danışmağa sözüm-söhbətim, şəxsi mülahizələrim az deyil... Ona görə də ilk anda haradan, nədən və necə başlayacağımı kəsdirə bilmirəm, tərəddütdə qalırım... Amma bununla belə oxucuları da yorub uzun-uzadı danışmaq fikrindən kənaram... Nə yaxşı ki Azərbaycan ötən əsrin sonlarında öz müstəqilliyinə qovuşdu. Saxtalaşdırılmış tariximizin üzərindən qalın pərdə götürləndi. Həqiqətlər aşkara çıxarıldı. Və beləliklə unudulmaqda olan Yaycı soyqırımını da necə olmuşdusa, eləcə də görünməyə başladı.

Xalqımızın yenilməz oğlu, bütün türk dünyasının qüdrətli şəxsiyyəti, böyük dünyamızın böyük siyasətçisi Heydər Əliyevin "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisin-

dəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" və "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında verdiyi fərmanlar bütün soydaşlarımız, o cümlədən ziyalılar üçün yeni fəaliyyət proqramına çevrildi. Mən deyərdim ki bu gün qarşımızda duran ən təxirəsalınmaz vəzifə həm daxildəki soydaşlarımıza, həm də bütün bəşəriyyətə ermənilərin kim olduğunu tanımaq, anlatmaqdır. "Məzlum erməni" mifi artıq dağılmaqdadır. Onların əsrlərlə, qərinələrlə apardıqları saxta təbliğat təkəcə son 8-9 ildə müstəqil dövlətimizin yeritdiyi düşünülmüş, ağıllı və uzaqgörən siyasətin polad sədləri ilə qarşılaşmışdır... Bir misal göstərim: Ötən il universitetimizin rektoru, Azərbaycan MEA-nin müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, professor İsa Həbibbəylinin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə birlikdə Fransada səfərdə olduq. Orada çoxlu görüşlər və söhbətlər keçirildi. Erməni lobbisinin Fransada böyük gücə malik olmasına baxmayaraq Azərbaycan həqiqətləri istər-istəməz fransızları qaraya ağ, ağa qara deməkdən çəkindirirdi. Hətta çoxları elə təcavüzkar bir dövlətə öz nifrətini gizlədə bilmirdi...

Həmzə müəllim azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı son illərdə muxtar respublikada həyata keçirilən önəmli tədbirlərdən də söz açdı. O qeyd etdi ki Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Azərbaycanın bu qədim diyarında beynəlxalq konfranslar, simpoziumlar keçirilmiş, bu mövzuda çox qiymətli məruzələr dinlənilmişdir. Muxtar Respublika Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbov öz məruzə və çıxışlarında ermənilərin törətdikləri qanlı faciələrdən danışarkən Yaycı soyqırımından da bəhs etmiş, bu kənddə 2500 günahsız insanın qətlə yetirildiyini bildirmişdir.

Ali Məclisin tapşırığı ilə xüsusi mühazirəçilər qrupu təşkil olunub. Bu qrupun məqsədi mütəmadi olaraq muxtar respublikamızın şəhər və kəndlərində, iri müəssisələrində soyqırımları ilə bağlı məruzələr oxumaq, ermənilərin məkrli niyyətlərindən danışmaq və nəticə etibarilə xalqımızı ayıq-sayıq salmaq, düşməne qarşı əlbir mübarizəyə səfərbər etməkdir... Bu gün hər bir soydaşımız-uşaq da, yaşlı da, evdar qadın da bir an belə unutmamalıdır ki, ermənilər kimdir, onların necə hiyləgər, necə məkrli niyyətləri

var. Onlar öz niyyətlərini reallaşdırmaq üçün həmişə fürsət güdüblər.

O vaxtlar da belə olub, indi də... Məgər türk qanına susayan Andronik 1918-ci ildə Naxçıvana təsadüfənmi gəlmişdi? Təbii ki yox. Onun və başçılıq etdiyi silahlı quldur dəstəsinin bir nömrəli planı bütün Naxçıvan torpaqlarını işğal edib Ermənistanı qatmaq idi. Bu barədə öz fikirlərini Bakıda özünə maskalanaraq məskən salmış daşnak Şaumyana da teleqram vasitəsi ilə bildirmişdi... Azərbaycan xalqı istər Şaumyanın, istərsə də Andronikin soydaşlarımızın başına gətirdikləri dəhşətli faciələri qətiyyən unutmamalıdır. Xüsusən ermənilərin özlərinə milli qəhrəman saydıqları Andronik sözlə ifadə edilə bilməyən qəddar, vəhşi əməllər sahibi olmuşdur. Təkcə bizim kəndimizdə--Yaycıda həyata keçirdiyi qətliyə görə o, dünyanın ən böyük insan cəlladı adlandırılmağa layiqdir.

Bu gün kəndimizdə Andronik quldurlarının xatirəsinə ucaldılan və tikintisi yarımçıq qalmış abidənin inşa olunub başa çatdırılması hava-su kimi gərəklidir. Bu vacib işdə kəndin imkanlı adamları yaxından iştirak etməlidir. Mən fürsətdən istifadə edib kənddə və kənarda yaşayan zəngin yaycılara üz tutub deyirəm: Gəlin, abidəni ucaldaq! Bu bizim qanlı bir tariximizin unudulmaması deməkdir. Bu bizim gələcək nəsillərə daş üzərinə hopdurulmuş sözümüz, niskilimiz və harayımız deməkdir... Bu bizim gələcək nəsillərə hər an sərvaxt olmağa çağırış deməkdir...

Həmzə müəllimlə söhbətimiz xeyli davam etdi. O çox fikirlər dedi, şəxsi mülahizələrini bildirdi... Tarixçi alimin və millət vəkiliyin söylədiklərindən daha bir neçəsini əziz oxucular, sizlərə təqdim edirəm. O demişdir:

--Ermənilərin saxta, uydurma təbliğatlarına hər vaxt və dünyanın hər yerində güclü "zərbələr" endirə biləcək təbliğat aparmaq qüdrətinə malik olmalıyıq.

--İstər Azərbaycanda, istərsə də ölkəmizdən kənarda yaşayan nüfuzlu tarixçi alimlərimiz, digər elm adamlarımız bu sahədə əsil həqiqətləri üzə çıxarmaq üçün elmi axtarışlarını, tədqiqat işlərini daha da artırmalıdırlar.

--Bütün müvafiq beynəlxalq məclislərdə ermənilər tərəfindən

azərbaycanlıların, türklərin başına gətirilən faciələr və soyqırımları barədə sənədlərin dili ilə məlumatlar verilməli, həqiqətlər prinsipiallıqla açıqlanmalıdır.

--Təbliğat kampaniyasında fasilələrə yol verilməməli, bu vəcib iş mütəmadi aparılmalıdır.

--Məlum məsələlərlə bağlı xüsusi institutların yaradılması zəruridir...

Həmzə Cəfərov son fikirlərini belə tamamladı:

--Qürur hissi ilə deyə bilərəm ki, Azərbaycan xalqı böyük potensial imkanlara malikdir. Yer üzərində 50 milyondan artıq soydaşımış yaşayır. Onların arasında generallar, elm-sənət korifeyləri, müxtəlif peşə sahibləri vardır... Ötən ilin payızında Bakıda 50 milyonluq xalqı təmsil edən nümayəndələrin bir araya gəlib dünya azərbaycanlılarının birinci qurultayını keçirməsi gələcək böyük birliyi möhkəm təmələndən soraq verir... Biz bu birlik yolunda yorulmaq bilmədən çalışan, o möhtəbər qurultayın əsas təşkilatçısı olan, azərbaycanlı adını daşımağı ilə hədsiz qürur duyan möhtərəm prezidentimiz Heydər Əliyevə minnətdar olmalıyıq. Çünki Heydər Əliyev dühası, Heydər Əliyev zəkası və qüdrəti qarşımıza "yaşıl işıq" salır, bizi büdrəməkdən, hər hansı bir səhvə yol verməkdən çəkindirir.

(Qeyd: kitab çapa hazırlanarkən xoş bir xəbər eşitdik. Həmyerlimiz, gözəl və dəyərlı alim Həmzə Cəfərov Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri V. Talıbovun sərəncamı ilə Muxtar Respublikanın Təhsil Naziri təyin edilmişdir.

Təbrik edirik!)

* * *

SON SÖZ ƏVƏZİ...

Ulu yaradanın köməkliyi ilə "Yaycı soyqırımı" adlandırdığım kitabı qurtarmaq üzrəyəm. Bu kitabı olduqca geniş, yəni iri həcmli də etmək olardı. Mövzu, fakt qıtlığı yox idi. Çünki Yaycıda hansı bir evin qapısını döysəydim, hansı bir sakinlə görüşsəydim sözsüz ki, valideynlərindən, yaşlılardan eşidib bildiklərini söyləyəcəkdi. Bəlkə də kənddə elə bir ev, elə bir ailə olmayıb ki, o, Andronik dəhşətindən kənarda qalsın, onların törətdiyi müsibət-

lərin acısını dadmasın... Elə buna görə də kitab üçün 6-7 yox, onlarca yaşlı kənd sakinindən o qətliyam barədə müsahibə almaq olardı. Eləcə də daha çox kənd sakini, o cümlədən ziyalılarla görüşüb "İndi biz nə etməliyik?" sualına cavablar arayardım. Amma güman edirəm ki, əsil məqsədi anlatmağa bunlar da yetərlidir.

Bəhs əsil məqsəd nədir? Əsil məqsəd isə 1918-ci ildə ermənilərin dinc, əliyalın kəndimizə hücumunu, bu hücumun nəticəsində təxminən 2500 günahsız insanın qətlə yetirilməsini və ya itkin düşməsini, kəndin yandırılıb külə döndərilməsini bütün yaycılıqlara bir daha xatırlatmaqdır, bütün Azərbaycana birdirməkdir, bütün ərzə bəyan etməkdir... Demək istəyirəm ki, budur dünyaya hay salıb haray çəkən "məzlum", "yazıq" erməni!. Dünyanın yaxasından qır-saqqız kimi asılan bu millət dünyanı tarix boyu qana sürükləmiş və indi də sürükləməkdədir...

Demək istəyirəm ki, ermənilərin törətdikləri saysız-hesabsız soyqırımlarını göz önünə gətirib artıq ciddi nəticə çıxarmağın zəruriliyini dərk etməliyik. Dərk etməliyik ki, düşmən düşmənçiliyini edir, çirkin niyyətlərindən əl götürmür. Biz isə sözsüz ki, əlimizi əlimizin üstünə qoyub durmamalıyıq. Bu heç də təcili olaraq silaha sarılıb düşmən üzərinə yerimək deyil... Bu, o deməkdir ki, hər kəsdə vətən, yurd sevgisi yaransın, məşəl kimi şölələnsin. Bu vətən, yurd sevgisi isə hər şeydən başda durmalı və müqəddəsləşməlidir. Ümummilli mənafe bütün mənafeləri üstələməli, başqa məsələləri kölgədə qoymalıdır. Unutmamalıyıq ki, bizim xoşbəxt gələcəyimiz məhz ilk növbədə bu keyfiyyətlərə yiyələnməyimizdən asılıdır.

Taleyin bəxş etdiyi xoşbəxtlikdir ki, müstəqilliyini qazanmış Azərbaycana Heydər Əliyev kimi dahi bir şəxsiyyət rəhbərlik edir. Onun zərgər dəqiqliyi ilə yeritdiyi düzgün və uzaqgörən siyasət xalqımızı düçar olduğu bəlalardan qurtarmağa xidmət göstərir... Biz elə bir qəvi, qəddar və hiyləgər düşmənlə üzləşmişik ki... özümüzdə düşmən axtarmağa, ayrışeçkilik salmağa heç bir mənəvi haqqımız yoxdur.

Daha bir məqsədim və istəyim isə budur ki, heç kəs əsil düşməninizi gözü önündən qaçırmasın, arxayınlaşmasın. Heç kəs şəxsi mənafe xatirinə ümummilli mənafeləri tapdaq altına salmasın.

Hər bir soydaşımız vətən, xalq, dövlət və gündən-günə qüdrətlənən ordumuz haqqında ağzından çıxan sözün məsuliyyətini dərk etsin. Bu adi, həm də böyük məsuliyyəti dərk etməmək düşmən dəyirmanına su tökmək deməkdir.

Daha bir deyəcəyim fikir isə bundan ibarətdir ki, Azərbaycanın coğrafi durumunu, böyük siyasi maraq dairələrinin məhz bu məkanda üst-üstə düşdüyünü də qətiyən nəzərdən qaçırmamalıyıq... Belə olduğu təqdirdə təbii ki, ölkəyə olduqca güclü hakimiyyət və çox böyük siyasətçi gərəkdir (yaxşı ki, o da vardır...). Və bu gün Azərbaycan kimi həm daxili, həm də xarici düşməni kifayət qədər olan bir məmləkətdə hər yerindən qalxanın prezident olmaq istəyinə düşməsi xalqı bada verməkdən başqa bir şey ola bilməz.

Bu gün Azərbaycanda da, qardaş Türkiyədə də siyasi partiyaları saymaqla sonuna yetmək olmaz. Amma gəlin görək əsrlərlə xalqlarımızın qanına susamış, dəfələrlə dəhşətli soyqırımları törətmiş daşnaksütyun partiyasının əksinə yönələn bir partiyamız varmı?... Artıq bu barədə ciddi düşünməyə dəyər. Bu gün elə bir ümummilliyə partiya, yaxud təşkilat yaradılmalıdır ki, o, düşmən qarşısında qranit bir siperə çevrilsin.

Bir sözlə, belə hesab edirəm ki, mənim fikirlərim kitabda müsahiblərini qələmə aldığım şəxslərin fikir və düşüncələri ilə uzlaşır. Və eyni zamanda onu da bildirirəm ki böyük Heydər Əliyevin məlum məsələlərlə bağlı yeritdiyi siyasət, onun tapşırıqları, məsləhət və tövsiyələri "İndi biz nə etməliyik?" sualına ən əhatəli və dolğun cavabdır.

* * *

Yaycıda baş vermiş dəhşətli soyqırımı barədə yazılan bu kitab istər-istəməz hamımızı bu taleyüklü məsələlər ətrafında düşünməyə, nəticələr çıxarmaca və yollar aramağa vadar edir. Belə düşüncələrə daha dərinlən dalanda tam yəqin edirsən ki xalqımızın xoşbəxt gələcəyi müstəqilliyin qorunub möhkəmlənməsində və əbədi olmasındadır. Axı müstəqillik olmasa məkrli düşməne qarşı qəti və dəqiq siyasət də yeridilə bilməz. Təsir dairəsinə salınan millət təbii ki parçalanar və yenidən düşmən zərbələri altında qalar... Demək, xalqımızın bu günü, gələcəyi və əbədi olma-

sı məhz müstəqilliyimizdən, azad siyasət yeritməyimizdən asılıdır.

Belə hesab edirəm ki müstəqilliyin yaşaması və daimi olması üçün də çox şərtlər, çox səbəblər lazımdır. Ürəyimdən keçən bəzi subyektiv fikirləri ayrı-ayrılıqda istəkli oxuculara çatdırıram:

1. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin xoşbəxt gələcəyi təhsilin və elmin sürətli inkişafından, onun səmərəli qurulmasından asılıdır.

Çünki dünya məhz elmin sayəsində böyük tərəqqi yolundadır. Dünənki yenilik bu gün üçün, bu günkü yenilik də sabahkı üçün köhnə sayılır... Təhsilin zəifliyi ümumi inkişafdən, yüksəlişdən geri qalmaq, itirmək və tənəzzül deməkdir.

2. Dövlətimizin varlığı müasir dünya hərbi sənətini dərinləndirən mənimsəyən güclü və nizami ordudan asılıdır.

Çünki qəvi düşmən ilk növbədə ordumuza baxıb "dosta" çevriləcəkdir.

3. Müstəqil ölkəmizin parlaq gələcəyi daxildə və xaricdə yaşayan bütün soydaşlarımızın polad kimi milli birliyindən asılıdır.

Çünki içimizdə və kənarda məkrli niyyətdə olan soydaşımız xalqımıza düşmən ordusundan da ağır zərbələr vurmaq imkanına malikdir.

4. Geosiyasi baxımdan narahat bölgədə yerləşmiş Azərbaycanın bu günü və sabahı güclü və hərtərəfli iqtisadiyyatdan asılıdır.

Çünki iqtisadiyyat siyasətə də, orduya da çıraq tutan ən önəmli amildir.

5. Dövlətimizin gözəl, fərvan sabahı dünyanın bütün yaxın-uzaq ölkələri ilə dostluq və qardaşlıq siyasəti qurmaqdan asılıdır. Çünki ölkələr arasında elmi, mədəni, siyasi, iqtisadi inteqrasiya yaradılmasa dünya birliyində layiqli yer tutmaq barədə söhbətə belə ehtiyac qalmaz... Və müstəqil dövlətimiz getdikcə gözdən düşər.

6. Müstəqil yurdumuzun əbədiliyi yetişməkdə olan gənc nəslin həm fiziki, həm də mənəvi tərbiyəsinə ciddi fikir verməkdən asılıdır.

Çünki bütün müsbət keyfiyyətləri yalnız sağlam böyüyən və mənəvi cəhətdən saf olan insanlardan gözləmək mümkündür.

7. Ölkəmizin xoşbəxt sabahı oğul və qızlarımızın dünyanın bütün nadir və gərəkli peşələrinə yiyələnmələrindən asılıdır.

Çünkü elm və texnika aləmində bunlarsız irəli getmək mümkün deyil.

8. İkinci onilliyini yaşayan müstəqil Azərbaycanın varlığı xalqın özünə inamından və milli qeyrətindən asılıdır.

Çünkü bütün gedişatın fəvqündə məhz özünə inam və milli qeyrət dayanır.

9. Bu gün dünyanın elə kiçik və böyük ölkələri vardır ki orada zəif, yaxud güclü şəxsiyyətin hakimiyyətə gəlməsi xalq və dövlət üçün köklü təhlükə törətməz. Olsa-olsa həmin ölkə azacıq geriləyər...və bir müddətdən sonra zəif, naşı rəhbəri dəyişib ayrısını hakimiyyətə gətirərlər... Amma bu amili nankor düşmənlə üz-üzə, göz-gözə dayanmış, müstəqilliyini yavaş-yavaş bərkidən Azərbaycana şamil etmək olmaz.

Bizdə bir ayın, bir günün, hətta bir saatın belə səhvi gözlənilməz ağır nəticələr verə bilər. Ona görə təkrar da olsa sonda yenə qeyd edirəm ki Azərbaycan rəhbərliyini bir an belə naşı, səriştəsiz əllərin ümidinə buraxmaq olmaz...

Çünkü başı daim bəlalar çəkən xalqımızın gözü gördüklərindən bərk qorxub... Ağıllı xalqımız təbii ki öz səhvini bir daha təkrarlamaz.

Vəziyyəti düzgün qiymətləndirən, ağı qaradan, yaxşını pisdən dəqiqliklə seçən Azərbaycan xalqı dahi şəxsiyyət ətrafında birləşərək ən ağır sınaqlardan belə uğurla çıxacaqlarına tam əminliklə yaşayır və çalışır... Böyük tanrı da həmişə haqqın-ədalətin tərəfində olub. Zalımlar gec-tez cəzalarına yetişiblər. Məkirli, çirkin niyyətli insanlar nə ediblərsə özlərinə ediblər. Bunu qoca tarix dəfələrlə sınaqdan çıxarıb. Çox çəkməyəcək ki, bizə üz çevirən, birdən birə yağdı düşməne dönmən nankor qonşularımız da çirkin, alçaq niyyətlərinin zərbələrini öz başlarında hiss edəcəklər. Artıq erməni mətbuatında da etiraf edilir ki, dünya üzünü Azərbaycana çevirməkdədir. Bu uğurlarda isə dövrümüzün və gələcəyimizin parlaq siyasətçisi İlham Əliyevin xidmətləri xüsusi ilə böyükdür.

Ktiabın son vərəqini daxilimdən gələn və düşməne xitabən yazdığım "Balta çalır, bil!" şeri ilə tamamlayıram:

Mərdi qova-qova namərd edirsən,
Alçaq yol tutmusan, hara gedirsən?
Bu oyunda hansı məqsəd güdürsən?
Yaxında-uzaqda ötürsən dil-dil,
Niyyətin köksünə balta çalır bil!

* * *

Gözlədik, səbr etdik, dözdük nazına,
Qulaqlara neştər cır avazına,
Çatdırdın türkləri səbrin azına
Saxta soyqırımıdır "on beşinci il"
Niyyətin köksünə balta çalır bil!

* * *

Atdığın hər addım ayıldır bizi,
Sövq edir coşmağa sakit dənizi,
Həyat ayırd edər murdar, təmizi.
Torlaşmış gözünü yaxşı-yaxşı sil,
Niyyətin köksünə balta çalır bil!

*2001-2002 avqust-yanvar,
Yaycı kəndi.*

M Ü N D Ə R İ C A T

Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı	3
--	---

I bölüm

Məkrli köçürmələr	9
Vəsiyyətnamə	12
Zaman-zaman törədilən soyqırımları	18
Şamaxı soyqırımı	20
Quba soyqırımı	24
Bakı soyqırımı	25
Zəngəzur soyqırımı "Zəngəzur" romanında	29
Vedi hadisələri	33
Xocalı qətləyimi	38
"O Xocalıdır!"	41

II bölüm

Ən böyük qətləyimi Yaycı soyqırımı.	
Kəndim mənim, yurdum mənim	43
Andronik kimdir?	44
Və bir qədər də o illərin	
Naxçıvanı haqqında	49
Yaycida nələr olub?	
Allah aparsın o günləri	54
Hamısını düşmən bilin, dost çıxsa bəxtinizə	56
Üzdə "qardaş", içdə cəllad	60
Unutmağa haqqımız yoxdur	63
İnamlı və imanlı kəsin torpağı düşmən tapdağında qala bilməz	66
Bizim bir düşmənimiz var-erməni!	69
Nə idi günahları-ərşə yetdi ahları.	77
Ermənilər haqqında fikirlər	81

III bölüm

O müdhiş faciədən zaman keçsə də	85
Son söz əvəzi	111
Şer	116

Fərəc FƏRƏCOV

**YAYCI
SOYQIRIMI**

Redaktor

Muxtar QASIMZADƏ

Texniki redaktor

və kompüter tərtibatı

Rafael BABAYEV

Rəssam

Abbas MƏMMƏDOV

Yığılmağa verilmiş 24.04.2002. Çapa imzalanmış 04.05.2002.
Formatı 60X90 1/16 "Times" qarnituru. Ofset çap üsulu. Ofset
kağızı. Həcmi 7.5 ç.v. Sifariş № 246. Tiraj 500 nüxsə.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi

"Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi.

Təbriz küçəsi. 1.